

A FELEJTHETŐ POGROM

AZ 1927-ES NAGYVÁRADI ZAVARGÁSOK FOGADTATÁSA

RIGÓ MÁTÉ

A Nagyvárad felől 1927. december 8-án a biharkezesi határállomásra érkező vonat utasai betört kirakatokról, kifosztott zsinagógákról, megfélemlített lakosságról, utcai verekedésekről és az elmenekült főrabbiról adtak hírt. A híreszteléseket, amelyeket a Magyar Távirati Iroda tényként kezel, nehezen lehetett ellenőrizni, mivel a városi hatóságok a telefonvonalakat elvágták, a táviratokat pedig felvették ugyan, de nem engedték ki a városból. Míg a román lapok – néhány kivételtől eltekintve – kezdetben mellőzni próbálták az események kommentálását, a magyar újságírók és külügyminisztériumi tisztviselők szorgosan gyűjtötték a pogrommal kapcsolatos információkat, a több száz zsidó bántalmazását és a két zsinagóga berendezésének összerombolását többnyire a magyar kisebbségen esett sérelemként értelmezték.* A román diákság atrocitásainak hatására a magyar parlamentben nem várt összefogás alakult ki a kormánypárt és ellenzék között. A nagyváradi események ugyanakkor Magyarországnak is kínos kérdéseket vetettek fel, például a *numerus clausus*szal és a hazai egyetemeken előforduló zsidóverésekkel kapcsolatban. A váradi események fogadtatása, még ha ideiglenesen is, a domináns antiszemita politika újraértékelésének lehetőségét villantotta fel.

A számos romániai várost és közvetve vagy közvetlenül több ezer embert érintő, Nagyváradról továbbgyűrűző erdélyi zsidóellenes erőszakhullám mégsem vezetett szinte semmilyen módon a zsidóság diszkriminációjának enyhüléséhez, illetve a magyarországi és romániai zsidóság helyzetének nemzetközi elítéléséhez. Az alábbiakban azt mutatom be a pogrom hazai, parlamenti és sajtókommentárjait összevetve az ügy román és amerikai recepciójával, hogyan tudták a vitázók úgy tematizálni egy diszkriminált kisebbség megtámadtatását, hogy a diskurzusból az érintett kisebbség, illetve annak problémái teljesen kimaradjanak. Bár nem gondolom, hogy a kelet-közép-európai zsidóság, vagy tágabb értelemben a régió kisebbségeinek 1920-as évekbeli megpróbáltatásai

bármilyen formában is előrevetítették volna a holokauszt embertelenségét, az a fajta közöny a zsidóság megpróbáltatásaival kapcsolatban, amelyet legutóbb Saul Friedländer rekonstruált naplóból és visszaemlékezésekből álló holokausztörténetében, kétségkívül kimutatható a nagyváradi pogrom visszhangjában is.¹

A két világháború közötti Kelet-Közép-Európa, jelen esetben Románia és Magyarország meghatározó politikai eseményei elválaszthatatlanul összekapcsolódtak mind egymással, mind a helyi – regionális vagy városi – történések alakulásával. Ennek megfelelően a pogrommal összefüggésben egyrészt arra szeretnék rámutatni, miként befolyásolták a két ország belpolitikáját a szomszédos állammal kapcsolatos vélemények és félelmek, illetve az európai közvélemény

előtti versengés. A helyi események mikroszintjei kölcsönhatásban álltak a politikai központokkal és azok döntéshozóival, így nem értelmezhetők afféle semleges terepként, ahol az állam és vezetői egyszerűen végrehajtják meghozott döntéseiket. Az, hogy Erdélyben pogromokra kerülhetett sor, éppenséggel a román

* ■ A fotók a nagyváradi zsinagógákban és a Nagyvárad szerkesztőségében véghez vitt rombolást és az utcai zavargásokat dokumentálták. (MOL K 66, 94.csomó, 1928/1-5/a tétel/1-2.)

1 ■ Saul Friedländer: *The Years of Extermination: Nazi Germany and the Jews, 1939–1945*. HarperCollins, New York, 2008.

2 ■ Ahogy Alf Lüdtke az *Alltagsgeschichte*, avagy a hétköznapi élet történeti kutatása kapcsán rámutatott, „az átlagemberek” korántsem az államhatalomtól vagy a nagypolitikától teljes elszigeteltségben élték életüket. Ez elmondható Nagy-Románia lakóiról is, még ha a Lüdtke által idézett náci államszervezet hatékonysága felülmúlta is Romániáét. Lásd Alf Lüdtke: *What is the history of everyday life and who are its practitioners? In: uő et al. (eds.): History of Everyday Life: Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life*. Princeton, Ewing, 1995. 4. old.

3 ■ Erre egy példa, hogy 1927-ben Erdélyről mint a Románia által „megszállott” területről értekeztek a budapesti honatyák, miközben a román egyetemi diákság fő félelme Erdély elvesztése volt. Lásd *Képviselőházi napló*, 1927, VII. kötet. 264. old., illetve *Országgyűlési dokumentumok adatbázis*: <http://mpgy.ogyk.hu/>.

4 ■ Mig Browning híres munkájában (*Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (Harper Collins, New York, 1992.)) a rémtetteket elkövető hétköznapi csa-

államapparátus és végrehajtó szervei gyengeségéről árulkodott, aminek következtében a helyi szinteken másképp alakultak az események, mint ahogy azt a központokban eltervezték. A román államhatalom és végrehajtó szervei gyengék voltak ugyan, de egyáltalán nem jelentéktelenek.² A politikai döntéshozók és véleményformálók nagyban alakították azokat a kereteket, amelyek határt szabtak a hétköznapi emberek, intézmények és társadalmi szervezetek döntési szabadságának. A váradai eset fogadtatásának tanulmányozása azért is összetett feladat, mert a partiumi határ régióban egyszerre két érintett állam, Románia, és jóval kisebb mértékben ugyan, de Magyarország befolyásáról is beszélhetünk – egy olyan időszakban, amikor még sem a magyar, sem a román politikusok nem bíztak a trianoni határok tartósságában.³ Emellett a pogrom fogadtatásának vizsgálata rávilágít a magyar és román nemzeti felfogáson belüli törésekre, elhallgatásokra és elmentmondásokra, és arra is, hogy nem határozott körvonalú etnikai csoportok ('magyarok', 'románok', 'zsidók' stb.), hanem a nevükben eljáró politikai érdekközösségek (egyetemi diákszervezetek, politikai pártok stb.) tevékenységéről beszélhetünk.

Az alábbiakban a nagyváradai pogrom nemzeti és nemzetközi recepciójának elemzése mellett kitérek a

lápapák között működő csoportdinamikára helyezi a hangsúlyt, itt most inkább az eseményeket különböző szempontból, utólagosan értelmező közösségek normalizációs kísérleteit vizsgálom.

⁵ ■ *Universul*, 1927. december 7.

⁶ ■ Fleisz János: *Egy város átalakulása, Nagyvárad a két világháború között*. Literátor, Nagyvárad, 2005. 20–21. old.; Csiki Tamás: Oradea. In: Gershon David Hundert (ed.): *The YIVO Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. Yale University Press, New Haven – London, 2008. 1288. old.

⁷ ■ Recensământul general al populației din 29 decembrie 1930 (Általános népszámlálás, 1930 december 29.), II. köt. Editura Institutului Central de Statistică, București, 1938. 117. old.; Cum s'a făcut recensământul la Oradea (Hogyan készült a váradai népszámlálás?) *Gazeta de Vest*, 1931. január 1.; Gidó Attila: *Úton. Erdélyi zsidó társadalom- és nemzetépítési kísérletek (1918–1940)*. Dokumentumválogatás. Pro-Print, Csíkszereda, 2008. 32. old.

⁸ ■ Gidó: *i. m.* 36. old.

⁹ ■ Weis István: *A mai magyar társadalom*. Magyar Szemle Társaság, Bp., 1930. 104–125. old.; Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban*. In: Gyáni Gábor – Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete, a reformkortól a második világháborúig*. Osiris, Bp., 2004. 260. old.

helyi szintű események alakulására is, előrebocsátva, hogy a források hiányosságai miatt a városi aktorok – Christopher Browning „átlagembere” – a szándékoltól kevesebb szerepet kapnak majd az elemzésben.⁴

A POGROM HÁTTERE

A román kormány és a diákság egyeztetése nyomán Nagyváradon 1927-ben Nagy-Románia addigi legnagyobb egyetemi diákkongresszusára került sor. A találkozó előtt és első napján úgy tűnhetett, hogy nem érdemes túl sok szót vesztegetni az eseményre.

Mind az erdélyi magyar, mind a román lapok a hátsó oldalakon adtak hírt róla, ugyanott, ahol például a romániai cukorrépa-termelők szakszervezetének megalakulásáról vagy Roman Ciorogariu bihari érsek 75. születésnapjáról.⁵ A diáktalálkozó megszervezése nem volt egyszerű, hisz négy és félezer román, többségében regáti, azaz az ókirályságból érkező diáknak kellett szállást biztosítani egy többségében magyar nyelvű városban. Az 1910-ben készült magyar kimutató szerint a több mint 64 000 nagyváradai lakos kilenczede volt magyar nemzetiségű, és izraelita

vallásúak tették ki a lakosság egynegyedét.⁶ 1930-ban a magyarok arányát a hivatalos román népszámlálási statisztika mindössze kétharmadosra becsülte, míg az akkor népszámlálók minden negyedik váradai lakost románnak kategorizáltak. A hivatalos nyomás ellenére a váradai zsidóság mintegy negyede még 1930-ban is magyar nemzetiségűként regisztráltatta magát, és a magukat zsidó nemzetiségűnek vallók többsége is a magyart adta meg anyanyelveként.⁷ A magyar nemzetiséget nyíltan vállaló zsidóság aránya Váradon volt a legmagasabb az erdélyi városok körében.⁸

A román egyetemi diákság választása nem véletlenül esett egy határ menti, kisebbségek lakta városra. A Nagy-Románia megszületését követő éveket a fiatal román értelmiség és egyetemi diákság körében elégedetlenség és illúzióvesztés jellemezte, melyek eltérő okokban gyökereztek ugyan, de tüneteikben nagyon hasonlítottak a magyar középosztály korabeli „válsághoz”, amely élénken foglalkoztatta a két világháború közötti hazai szociológiai szakírókat.⁹ Az első világháború előtti statisztikákhoz képest kétszeresére

(0,2 százalékra) nőtt a román egyetemi diákságnak a lakosság egészéhez viszonyított aránya, ám ez a növekedés mesterségesen felduzzasztott egyetemi szakokkal, valamint a minőségi képzés és felvételi rendszer hiányával párosult. Miközben a lakosság kilentezede a mezőgazdaságból tartotta el magát, a végzett egyetemisták közel 40 százaléka a jogi pályát választotta. Mivel az ipari és kereskedelmi szféra nem tudott karriert biztosítani a végzettek többségének, a diplomások a megnagyobbodott ország közhivatalai és állami intézményei felé áramlottak, melyek azonban a parasztproletár értelmiség jelentős részének nem tudtak állást kínálni. A korabeli, parasztpárti kötődésű szociológus, Dimitrie Gusti megfogalmazásában: „az egyetemek diplomagárákká váltak tanszékek nélküli professzorok, perek nélküli ügyvédek [és] betegek nélküli orvosok [...] számára.”¹⁰ Mindeközben a megnagyobbodott Román Királyságban a kisebbség aránya közel 30 százalékra nőtt a regáti 8–9 százalékhoz képest, a városi lakosság körében pedig a románság aránya alig érte el a 60 százalékot.¹¹ Az 1930-as román népszámlálás szerint Erdélyben, Bánátban, Bukovinában és Bessarábiában átlagosan csak minden harmadik városi lakos volt román, miközben az értelmisegen belül még ennél is alacsonyabbra volt tehető a románság aránya a Monarchiától Romániához csatolt területeken.¹² Ezeket az újonnan szerzett vidékeket

az első világháború utáni évtizedben a szabadfoglalkozású értelmiségi pályák, de sok esetben még az állami szférában dolgozók jelentős hányada is a nemzetiségiek közül került ki.

A jelentős részben paraszti háttérű román egyetemisták hangadó csoportja a magyar és német kollegák, de legfőképpen a zsidó hallgatók ellen agitált. A diákmozgalmat már az 1920-as évek elejétől antiszemita megmozdulások kísérték. Bár a román kormány nem engedett, és a békeszerződés után aláírt kisebbségvédelmi szerződések miatt nem is engedhetett a diákvezérek kisebbség- és mindenekelőtt zsidóellenes követeléseinek, a lépés-nyomon felbukkanó antiszemita erőszak ellen sem lépett fel eréllyel.¹³ A romániai zsidóság helyzete ugyanakkor a XIX. század közepétől erősen összefüggött az ország szuverenitásának kérdésével is, hisz a nagyhatalmak Románia fokozatos elismerését is a zsidóságnak adott engedményekhez kötötték.¹⁴ A román parlament csak az antant hatalmak fokozott nyomására fogadta el a zsidóság jogegyenlőségének kimondását 1919-ben, és még ekkor is számos, elsősorban az újonnan szerzett területeken élő zsidó lakos hiába kérvényezte a román állampolgárságot.¹⁵ A zsidókérdés ezáltal a román államépítés szemszögéből az ország korlátozott önmeghatározását is fémjelte.¹⁶

Bár a román törvényekben nem képeződött le az antiszemitizmus, az 1920-as években az utcán és a

10 ■ Irina Livezeanu: *Cultural Politics in Greater Romania: regionalism, nation building and ethnic struggle*. Cornell University Press, Ithaca, 1995. 242. old. Dimitrie Gusti (1880–1955) román szociológus, filozófus, a bukaresti szociológiai iskola és a román falukutató mozgalom megalapítója volt.

11 ■ Livezeanu: *i. m.* 8–9. old.

12 ■ Uo.

13 ■ Mindezt nemcsak az erdélyi zsidó lapok követték nyomán, hanem a franciaországi és palesztinai zsidó sajtó is, pl. a *Paix et Droits* és a *L'Avenir Illustré*. Ezenkívül a magyar Külügyminisztérium is gyűjtötte és rendszerezte a nagy-romániai antiszemita megnyilvánulásokkal kapcsolatos dokumentumokat, lásd Magyar Országos Levéltár (MOL), K 610, 56. csom./1. dosszié/VI.

14 ■ Carole Fink: *Defending the Rights of Others. The Great Powers, the Jews and International Minority Protection 1878–1938*. Cambridge University Press, Cambridge, 2006. 5–29. és 44–56. old.

15 ■ Az 1919-es zsidóemancipáció előzménye a Románia ha-

sonló fokú ellenállása mellett a központi hatalmak vezető politikusai, azon belül is Czernin osztrák–magyar külügyminiszter által a legyőzött román kormányra kényszerített, a zsidóságot jogilag egyenrangúvá tevő Bukaresti szerződés, amelynek 27. és 28. paragrafusa ugyanakkor nem biztosított teljes körű védelmet az összes román zsidónak. Bár az antant nyomására egy évvel később létrejött egyezmény szélesebb körű jogokat szavatolt, a különböző okokból idegennek minősített zsidók problémáját nem oldotta meg. Az Osztrák–Magyar Monarchia és az Orosz Birodalom felbomlása után Kelet-Közép-Európában, elsősorban Lengyelországban és Nagy-Romániában közel félmillió állampolgárság nélküli zsidó élt az 1920-as években, akiknek jogvédelmét a Népszövetség, valamint a nyugat-európai és amerikai zsidó szervezetek csak mérsékelt sikerrel tudták ellátni. Lásd Carole Fink: *i. m.* 95–96., 212. és 294. old.

16 ■ Lásd Egy Gábor: *Sérelmek, félelmek, kisállami szuverenitás-dogma. a román külpolitikai gondolkodás magyarságképe a két világháború között*. *Limes* 2008. 2. szám, 83–98. old.

hétköznapi életben is megszokottá vált a zsidóellenes erőszak. Ahogy Irina Livezeanu rámutatott, az évtized szélsőjobboldali, antiszemita mozgalmi lényegében egyet jelentettek a vezető egyetemi diákmozgalmakkal, amelyek komoly befolyást gyakoroltak az országos politika alakulására.¹⁷ Az erőszakos cselekményeknek ugyanakkor nem csak a zsidóság volt az áldozata, az évtizedet általában a közbiztonság alacsony színvonala jellemezte.¹⁸ 1922-ben a kolozsvári magyar nyelvű zsidó újság, az *Új Kelet* szerkesztőségét és nyomdáját verték szét egyetemisták, a következő évben pedig a Balázsfalvára tartó vonaton bántalmazták zsidó utasokat. 1924-ben a nagyváradi zsidó temetőt dúlták fel, 1925 novemberében pedig a helyi jogakadémián törtek ki antiszemita zavargások, melyek nyomán a védekező zsidó diákok közül ötöt kizártak az egyetemről, kettőt pedig hadbírótság elé állítottak.¹⁹ 1926-ban egy román joghallgató felrobbantotta az Arad megyei Jászashely újonnan épült zsinagógáját.²⁰ 1927 februárjában egy bukovinai bíróság a román diákszervezetek nyomására felmentette Nicolae Tutu jászvárosi joghallgatót, aki bevallottan antiszemita célzattal lelőtte David Fallik zsidó diákok. Az eset kapcsán olyan neves személyiségek keltek Tutu védelmére, mint a költő-politikus Octavian Goga, A. C. Cuza vagy a hivatalban lévő belügyminiszter.²¹

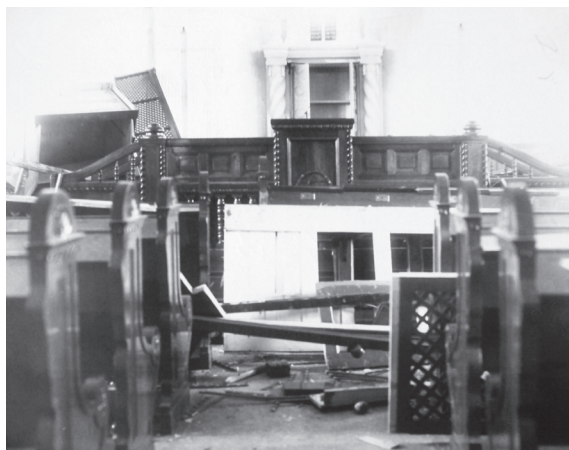
A kormányt támogató romániai zsidó vezetők helyzete ugyanolyan kényes volt, mint a magyarországiaké, hiszen úgy próbálták jó hazafiakként megvédeni a kormányt, hogy közben a zsidóellenes atrocitások miatt a nemzetközi – elsősorban angol, amerikai és francia – zsidó szervezetek folyamatosan tiltakoztak, és sajtóközleményekben tárták fel a régió antiszemi-

tizmusát. Nemhogy összefogás nem alakult tehát ki a nemzetközi zsidó szervezetek és a román kormány támogató zsidó szervezetek között, hanem a viszony sok esetben ellenséges is volt. A román zsidó vezetők több esetben együtt is működtek a mindenkorai kormánnyal a Romániáról külföldön alkotott kép megjavítása érdekében.

A KORMÁNY ÉS A TŰNTETÉS: TERVEK

Nagy-Románia megalakulása óta 1927-ben állt a leggyengébb lábakon a központi államhatalom, részben Ferdinánd király (1914–1927) halála, részben a kormányzó liberálisok és az ellenzéki Parasztpárt versengése miatt, ami elősegíthette a kormánynak a diáksággal való megegyezési kísérleteit.²² A júliusban tartott választásokon nagymérvű csalásoknak köszönhetően nyertek ugyan a liberálisok, hatalmuk azonban nélkülözötte a szélesebb társadalmi legitimitációt.²³ A váradai diákkongresszus ugyanakkor szinte napra pontosan az egyetemi antiszemita mozgalom születésének ötödik évfordulójára esett, amikor

Bukarestben zsidónak tartott lapokat égettek, és *numerus clausus* bevezetését követelték. Több forrásból is sejteni lehetett, hogy az 1927-es kongresszus is atrocitásokhoz fog vezetni. Az új kormány elsődleges szempontja mégis az volt, hogy az adott politikai helyzetben a diákságot a kiskorú Mihály király mellett sorakoztassa fel a potenciális trónkövetelő Károlyal szemben. A diákság támogatásáért cserébe a kormány anyagilag és közigazgatásilag elősegítette a kongresszus létrejöttét, ráadásul az egyetemi hallgatóság vezetési szervei szabad kezet kaptak a konferencia szervezésére, levezetésére és biztosítására. Mindeközben

17 ■ Livezeanu: *i. m.* 253–272. old.

18 ■ MOL K 63, 230. csomó.

19 ■ MOL, K 610, 58. csomó, „Román diákzavargások” dosszié.

20 ■ Who Bombed Jewish Synagogue in Transylvania? Representative Visits Town. *Jewish Telegraphic Agency*, 1924. augusztus 20.

21 ■ Marina Hausleitner: *Die Rumänisierung der Bukowina: die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Grossrumäniens 1918–1944*. Oldenbourg, München, 2001. 166–167. old.; Livezeanu: *i. m.* 83–87. old.; MOL, K 610, 58. csomó, „Román diákzavargások” dosszié, 3. old.; A. C. Cuza (1857–1947), a politikai gazdaságtan professzora Jászvárosban. 1923-ban alapította a Nemzeti Keresztény Védelmi Ligát, mely az évtized legjelentősebb román szélsőjobboldali, antiszemita mozgalmának számított.

22 ■ 1927 júliusában meghalt Ferdinánd király. Örökösként kiszemelt fia, Károly kénytelen volt lemondani a trónról Magda Lupescuval folytatott házasságon kívüli viszonya miatt, mely a

korabeli Nagy-Románia bulvár- és politikai botrányának számított. Lupescu katolikusként nőtt fel, de szülei zsidó származásúak voltak, ami különösen elfogadhatatlanná tette az affért. (A Lupescu-botrányról a korabeli közép-európai, amerikai és nyugat-európai sajtó is élénken foglalkozott. Lupescu politikai szerepéről magyarul lásd Frank Tibor [szerk.]: *Roosevelt követe Budapesten: John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései 1934–1941*. Corvina, Bp., 2002.) Károly lemondását és emigrációját követően 1927 nyarától régenstanács kormányzott négyéves fia, Mihály nevében. A testület hatalma azonban korántsem látszott stabilnak, különösen a Nagy-Románia létrehozásában és konszolidációjában kiemelkedő liberális párti miniszterelnök, Ion Brătianu (1864–1927) november végi halála után.

23 ■ Bárdi Nándor: *Otthon és haza, tanulmányok a romániai magyar kisebbségek történetéről*. Kézirat, 2012. 286–288. old. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Kisebbségkutató Intézet adatbázisa (www.mtaki.hu/data/userfiles/Bardi_kezirat.pdf).

a fő ellenlábás, a Nemzeti Parasztpárt nagygyűlését a kormány nem engedélyezte Gyulafehérváron, arra hivatkozva, hogy a párt nem tudná biztosítani a rendezvény békés lefolyását.²⁴ Feltételezhető tehát, hogy a kormány egy Erdélyben megrendezett, lojális diákkongresszus támogatásával az ellenzék fontos bázisát jelentő vidéken igyekezett megerősíteni támogatói táborát, miközben a rendezvénytől azt sugallta a régióban, hogy az igazi ellenség a zsidóság, nem pedig a liberális vezetés vagy az Erdélybe helyezett régati tisztviselők. Lorin Popescu diákvezér már november végén megjelent a váradi katonai parancsnoknál és a városi vezetőknél, s megállapodott velük, hogy a kongresszus ideje alatt a diákság felügyelheti a város rendjét. Popescu nyomására a katonai parancsnok egyúttal megígérte, hogy a hadsereget nem viszi az utcára.²⁵ Ugy tűnhetett, hogy a helyi és az országos politikusok a minimális anyagi támogatásért cserébe megnyerték maguknak a zúgolódó és befolyásos diákelitét. Mindeközben Horia Carp és Emil Iacoby kormánypárti szenátorok részletes jelentését, amely antiszemita pogrom lehetőségét jelezte, nem vették figyelembe.

A VÁROS ÉS A TÜNTETÉS: POGROM

A többezres diákkongresszus helyszínének kiválasztása különös jelentőséggel rendelkezett, hiszen egy kisebbségek lakta határ menti városban lehetett demonstrálni az országos többséget alkotó románság erejét. A diákvezérek először Aradra gondoltak, azonban az ottani városi vezetés az előző évi jászvárosi diáktalálkozót kísérő pogromra hivatkozva kibúvót talált a vendégfogadás alól.²⁶ Az, hogy a nagyváradi polgármester nem hátrította el a diákság felkérését, összefüggött a gyakran cserélődő városvezetés behatárolt manőverezési lehetőségeivel is. A város életét ebben az időszakban a gyakori közigazgatási átszervezések és – legalábbis a vezető tisztviselőket tekintve – a románosítás jellemezte. 1927-ben Nagyváradon négy polgármester váltotta egymást: a diáktalálkozó idején hivatalban lévő Nicolae Zigre is alig két hónappal az események előtt foglalta el hivatalát.²⁷

1927 decemberének első hétvégén közel 4500 román egyetemista érkezett Nagyváradra, az egyetemi diákkongresszusra. A polgármesteri hivatal csak röviddel a kongresszus előtt mérte fel, hogy a katonai helyőrségi épületekben nincs elég hely a diákok elszállásolására, és ezért a helyi családok segítségét kérte. Egy váradi értesülései szerint a kongresszus

előtt közel száz zsidó család jelezte, hogy hajlandó vendégeket fogadni.²⁸ A diákokat a polgármestertől, a megyei prefektusból és egyéb vezető tisztségviselőkből álló küldöttség fogadta vasárnap reggel. A résztvevők ezután görögkeleti szentmisén vettek részt, majd megkoszorúzták az elhunyt Ferdinánd király belvárosi szobrát, és esküt tettek az új uralkodóra, valamint Románia határainak megvédésére. Beszédet mondott a kormányzó Liberális Párt nagyváradi erős embere és többszöri minisztere, Traian Moşoiu tábornok is, aki a kongresszuson is felszólalt, legitimálva ezzel a találkozót.²⁹ A program az egykori

magyar királyi színházban folytatódott, ahová azonban a közönségnek csak mintegy harmada fért be, körülbelül háromezren az utcára szorultak, és a helyi kávézóknak, éttermeknek töltötték a délutánt. Mivel a kongresszus ideje alatt a helyi lapok erősen cenzúrázva jelentek meg, több héttel és hónappal később, eltérő szempontokból írott, egymásnak gyakran ellentmondó beszámolók maradtak fent arról, hogyan is zajlottak az események. Annyi bizo-

nyosnak tűnik, hogy a diáktalálkozó első napján nem történtek komolyabb atrocitások, bár egyes román sajtóhírek szerint már aznap megindult a zsidó lakosság bántalmazása. Mindenesetre az A. C. Cuza professor vezette antiszemita Liga titkáranak Mussolinit idéző, a mozgalom egységére buzdító szavai sejtették, hogy nem pusztán diákjóléti követelésekről lesz szó.³⁰ Corneliu Zelea Codreanu, a kor szélsőségesen antiszemita, karizmatikus diákvezére ugyanakkor arra biztatta a diákokat, hogy legyenek bátrak küzdelmeik során.³¹ Hétfőn reggel kezdődött a találkozó érdemi része, amelyre csak a diákokat engedték be, a váradi magyar sajtó tudósítóinak csak csellet sikerült bejuttatniuk. Ekkor szólalt fel a kormánypárti Traian Moşoiu tábornok, Lorin Popescu diákvezér és több előadó

24 ■ Virgil Madgearu 1927. december 8-án a kamarában tiltakozott az ellen, hogy a diákkongresszust engedélyezte, míg a parasztpárti rendezvényt betiltotta a kormány. Lásd MOL K 610, „Román diákszavargások”, 12. old.

25 ■ Román Nemzeti Levéltár (RNL), Bukarest. Igazságügyi Minisztérium (Havasalföld és Moldova), 71/1927. 167. old.

26 ■ Students beat Jews in Bessarabian towns – Troops called out to disperse bands – homes and stores damaged in Kishinev. *The New York Times*, 1926. december 4., 19. old.; Mózes Teréz: *Váradi zsidók*. Literátor, Nagyvárad [Oradea]: 1995. 142–143. old.

27 ■ Fleisz János: *i. m.* 68. old.

28 ■ MOL, „Román diákszavargások”.

29 ■ *Monitorul Oficial*, 1927. december 18.

30 ■ RNL, Bukarest, Igazságügyminisztérium Levéltára, 71/1927 dosszié, 6. old.

31 ■ RNL, *uo.* 169. old.

is a *numerus clausus* elfogadását követelte. Amikor a hallgatóság felfedezte soraiban a *Nagyvárad* Fleischer nevű tudósítóját, többen ütlegelni kezdték, majd előkerültek a kések is, melyekkel megsebesítették. Egyes kezdeti híradások még a tudósító haláláról is szóltak, ezek később túlzónak bizonyultak. A tömeg ezután néhány váradi lakostól, feltehetőleg helyi román joghallgatóktól szerzett értesülések alapján a románellenesnek és idegen érdekeket szolgálónak tartott *Nagyvárad* nyomdaja és szerkesztője ellen fordult: felfeszítették a rácsait, és betörték az ablakait. Este újabb diáksereg támadt a szerkesztőségre, megromgálták a berendezéseit, és az utcára dobták archívumát.³² Állítólag ekkor éppen a szerkesztőségben tartózkodott egy román egyetemista, aki a Rador hírügynökségnek fogalmaztatott kiáltványt a bulgáriai román kisebbség rossz helyzetével kapcsolatban.³³ Mikor a lap egyik részvényese, az amerikai Keller kapitány meglátta a rombolást, egyből felkereste a helyi főügyészt, és felhevülten magyarázatot kért a történetekre. Az egyébként protestáns Kellert már a konferencia elején atrocitások érték, mert több diák zsidónak nézte a színházban tartott rendezvények során, és nem engedték neki azt sem, hogy az amerikai keresztény ifjúsági szervezet, a YMCA nevében felszólalva, mérsékletre intse a diákságot.³⁴ Ekkor állítólag a román állambiztonság egyik tisztje akadályozta meg, hogy Kellert komolyabban bántalmazzák. A jelentések szerint a konferencia több résztvevője tudott arról is, hogy Keller

egy helybéli magyar zsidó polgár, Gerő Ármin, volt rendőrprefektus lányát vette feleségül, ami tovább szította az indulatokat vele szemben.³⁵ A román jelentés szerint a főügyész és Keller távoli rokona, egy Banc nevű román ügyvéd a rombolások után megpróbálták megnyugtanni a csak németül és angolul beszélő amerikaiakat, értésére adva, hogy az ablakok betörésével a nyomdát valójában nem érte nagy kár. Lelkére kötötték, hogy maradjon távol az eseményektől.

A főügyész feltehetőleg tisztában volt azzal, hogy ha akarna, se tudna semmit sem tenni, hiszen mindössze százhusz rendőr állt ekkor szemben a diákok négyezres tömegével, melyből több százan különösen eltökéltnek mutatkoztak. Keller a főügyéssel folytatott rövid megbeszélés után felajzotlan távozott a hivatalból.³⁶

Eközben a tömeg viselkedése tovább radikálizálódott, a vendégségbe érkezett diákok ellenállás nélkül vették birtokba a város utcáit és tereit. A Körös-hídnál sorfalat álló csoport megtépette a zsidónak vélt járókelők szakállát, egy zsidó üzletet pedig kifosztottak. Az impozáns belvárosi Park Szálló elé vonuló résztvevőket Vaiszlovich Emil igazgató elküldte azzal, hogy nem tud ingyenszállást biztosítani.³⁷ A román minisz-

tériumnak készült jelentés szerint ezenfelül állítólag magyarul „lebüdösölni hozta” a diákokat. A kibontakozó dulakodás során a szállodatulajdonost, aki több diákok megsebzett, végül a fejére mért nagyobb ütéssel leterítették. Vaiszlovichot életveszélyes koponyasérülésekkel szállították kórházba, családja pedig Czukor István pesti sebész főorvosért sürgönyözött.³⁸ A diákok egy másik, az 1922-es bukaresti kongresszust felidéző csoportja ellenzéki és magyar lapokat égetett a város főterén.³⁹ Az üzletek kifosztása és az idegen hangzású cégtáblák leverése már hétfőn megkezdődött, a legnagyobb méretű rombolásra azonban kedden került sor, amikor a tüntetők betörték a főutcai boltok üvegablakait, a vasrácsokat felfeszítették, és széthordták a berendezési tárgyakat. Egyes járókelők látták Keller kapitányt egy diákcsoport közepén állva, amint éppen fennhangon próbálta csitítani a randalírozókat, mire azok alaposan helybenhagyták, bár állítólag a román titkosszolgálat egyik tisztje megpróbálta kimenekíteni a tömegből.⁴⁰ Keller sérülései

32 ■ MOL, „Román diákzavargások”, 11. old.; Schön Dezső: A váradi zsidók útja. In: Schön Dezső et al. (szerk.): *A tegnapi városa*. Nagyváradról Elszármazottak Egyesülete Izraelben, Tel-Aviv, 1981. 121. old.

33 ■ *Nagyvárad*, 1927. december 8., 6. old.

34 ■ RNL, uo. 147. old.

35 ■ RNL, 140–150. old.

36 ■ RNL, uo.

37 ■ Vaiszlovich (Weiszlovits) Emil 1868-ban született magyar tudatú váradi zsidó polgárcsaládban, az 1920-as években a város egyik leggazdagabb vállalkozója és az Országos Magyar Párt tagja volt. Lásd Kulcsár Beáta: *Közelharc a Park-szállóban* és a „hős zászlótartó” legendája. *Pro Minoritate*, 2012. nyár, 32–53. old.

38 ■ MTI híryanag, 1927. december 10., 9. old.

39 ■ MOL, K 610, „Román diákzavargások”, 11–12. old.

40 ■ RNL, uo. 191. old.

ról Mórítz Jenő főorvos vette fel a láttelepet, aki szerint botokkal és kövekkel verhették meg, füleit pedig késekkel szurkálhatták össze.⁴¹ Keller magyar felesége egyből táviratozott az amerikai követségre, további orvosi segítséget kérve, az üzenetet azonban a román királyi posta nem továbbította.⁴²

A kongresszus kimenetelét látva a helyi hatóságok a passzív fegyvelmezés eszközehez nyúltak. Kedden kora délelőtt egy autó járta végig Nagyvárad utcáit, és rendőr-prefektúrai tisztviselő utasai minden utcasarkon megállva, egy kürtjel felhangzása után este 9-től kijárási tilalmat rendeltek el, és bejelentették, hogy a városban aznap minden bolt zárva lesz.⁴³ Mivel a hatóságok nem készültek a kongresszus biztosítására, a felszólalások végeztével a színházból kiáramló diákok könnyen áttörték a rendőrkordont, és megtámadták a még épen maradt üzleteket, elhordva belőlük az árut és a berendezési tárgyakat. A pusztítás és rablás mértékét mutatja, hogy mintegy 390 üzletben, lakóházban keletkezett kár, az egész belváros romokban hevert. Ahogy a magyar Külügyminisztériumnak jelentő tisztviselő megjegyezte: „Neveket nem is lehet felemlíteni, mert alig maradt Nagyváradon kereskedés épen, bántatlanul. Nem válogattak a tulajdonosok között, egyformán összezúzták a zsidó, magyar és német kereskedéseket, és amit csak lehetett, elcipelték magukkal.”⁴⁴ Ezután a tömeg, feltehetően helyi elemek útmutatására, a város zsinagógáihoz vonult. Felfeszítették a kapukat, a berendezést pedig a templomok közepére halmozták. A helyi románok közül néhányan, mint például egy Magrini nevű, az ókirályságból Váradra helyezett ügyész, megpróbálták feltartóztatni a tüntetőket a rombolás előtt, azonban nem jártak sikerrel.⁴⁵ A diákok a templomokban talált tőratekerceket magukkal vitték, és egy részüket a belváros főterén elégették. A helyszínre siető Bunescu rendőrprefektusnak sem sikerült megfékeznie a törő-zúzó tömeget. Bunescut állítólag az egyetemisták megéljenezték, és még a vállukra is vették, de nem hallgattak rá. Egyes jelentések szerint a járőrelők buzdítására a főutcán igazoltatott diákokat a rendőrök egy félreeső helyre kísérték, majd szabadon bocsátották.

Másnap reggel hosszú sorokban, immár jelentős katonai kíséret mellett vonultak a diákok a vasútállomásra, többen az előző este zsákmányolt tőrakat szorongatták. Hatósági intézkedés ekkor sem történt, a vonat biztosítására sem küldtek katonákat. A mozdonyvezetőt megfenyegető diákság átvette a szerelvény irányítását: Jászvárosig és Bukarestig több állomáson is, például Bánffyhunyadon, megállították a vonatot, besétáltak a belvárosba, és bántalmazták a

zsidó járőrelőket és zsinagógákat. Nagyvárad után a legnagyobb pusztítás Kolozsvárott történt. Itt a hatóságok nem engedték megállni a vonatot, a Renner-börgyárnál azonban a diákok megállították a szerelvényt, és csekély rendőri ellenállás mellett zsidó üzleteket fosztottak ki, és zsinagógák berendezését rombolták szét.

ZSIDÓ DILEMMÁK

Az egymást követő erőszakcselekmények, legalábbis a húsz évvel később visszaemlékező Hegedűs Nándor korabeli magyar párti politikus szerint, megkérdőjelezték az erdélyi zsidóság önmeghatározását, abban az értelemben legalábbis, hogy elmosták a magát kulturáltabbnak tartó közép-európai zsidóság és az „elmaradott” kelet-európai zsidóság – andersoni értelemben vett

„elképzelt közösségei”⁴⁶ – között húzott határvonalakat: „A láva különleges borzongásra ébresztette a zsidóságot. Eddig azt hittük és vallottuk is, hogy a keleti

41 ■ RNL, uo.143. old.

42 ■ Serial Set Volume No. 8901-3, Session Volume No. 27, 70th Congress, 1st Session, H. Doc. 342, vol. 3, „Papers relating to the foreign relations of the United States”, 1927, Vol. 3, (FRUS), 641–642. old.

43 ■ Nagyvárad, 1927. december 7.

44 ■ MOL, K 610, „Román diákzavargások”, 12. old.

45 ■ Nagyvárad, 1927. december 9., 4. old.

46 ■ Benedict Anderson: *Elképzelt közösségek, gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Ford. Sonkoly Gábor. L'Harmattan, Bp., 2006.

47 ■ Hegedűs Nándor (1884–1869) irodalomtörténész, köztársasági politikus, az 1920-as években a várad Városi Tanács tagja, 1928-tól az Országos Magyar Párt országgyűlési képviselője Bukarestben. Berdychiv észak-ukrajnai város, lakossága a két világháború között többségében zsidó volt. Lásd Schön Dezső, *i. m.* 123–124. old.

48 ■ Gidó: *i. m.* 15–28. old.

49 ■ Wilhelm Fildermann (1882–1963), ügyvéd és politikus,

zsidóság életében oly gyakran megismétlődő borzalmak: pogromok és gyűjtogatások nem tartoznak ránk, nyugati zsidókra, ez csupán a primitív, műveletlen, parlagi sorban élő orosz, besszarábiai és moldovai zsidó dolga; ha halljuk olykor, hogy egy falut huligánok felgyújtottak, néhány száz embert kozák segítséggel lemészároltak, megsajnáljuk őket, de sok szolidaritást nem éreztünk velük. Ha indult valami segélyrakció, arra adakoztunk, s ezzel könnyítettünk a lelkiismeretünkön. Most itt, Nagyváradon mutatták meg nekünk először, hogy nincs különbség a berdicsevi, [és] a nagyváradi zsidók között.”⁴⁷ Hegedűs Nándornak a zsidóság kapcsán megfogalmazott képzeletbeli földrajza ugyanakkor nagy hasonlóságot mutatott az erdélyi magyarok és románok körében egyaránt domináns Regát-ellenes állásponttal, amely szerint Erdély hanyatlását Nagyromániában az elmaradottabb és primitívebb regátiak uralma eredményezte.

A lenézett, „primitív” és „műveletlen” Nagy-Románia keleti felén vagy a szovjet területeken élő zsidóságtól elkülönülve valóban létezett egy erdélyi regionális zsidó identitás ám – ahogy Gidó Attila is rámutatott – a két régió merev szembeállítása azért elhibázott, mert a cionista szervezetekben, illetve a román és zsidó politikai pártokban számos kapcsolat alakult ki a Magyarországtól szerzett területek és a Regát zsidósága között.⁴⁸ Mindazonáltal az erdélyi zsidó szervezetek folyamatosan tiltakoztak egy Bukarest-központú, egységes román zsidó intézményrendszer kiépítése ellen. Wilhelm Fildermann, aki a két világháború közötti Románia legtekintélyesebb zsidó vezetőjeként az ország zsidóságának egyesítését szorgalmazta, 1923-ban egyenesen úgy fogalmazott, hogy az antiszemita

1923 és 1947 között a romániai zsidóság legrangosabb vezetője, 1923-tól a Romániai Zsidók Szövetségének elnöke. Fildermann nem volt a cionizmus híve, elsősorban a zsidó emancipációért és a zsidóságot egyenjogúsító törvények betartásáért küzdött. 1941-ben három hónapra Transznisztríába deportálták, ahonnan nemzetközi nyomásra szabadult; lásd Victor Neumann: From the Austro-Hungarian Empire to the Romanian state, on the Jewish question in a disputed territory. *Studia Hebraica*, 2 (2002), 47. old.; Rumania's politics divides Jews there. *New York Times*, 1930. június 3., 10. old.

50 ■ „La Roumanie et les Juifs”. *Gazette de Lausanne*, 1927. március 10. Menachem Braunstein-Mebašan (1858–1944) filológus, a romániai zsidó oktatásügy egyik kulcsfigurája, számos tankönyv és egy négykötetes zsidó történelemkönyv (1904) szerzője.

51 ■ Gidó: i. m. 15–16. Egrý Gábor: *Az erdélyiség színeváltozása. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére 1940–1944.* Bp., Napvilág, 2008. 156–158. old.

erőszakhullám sikerének az oka „a romániai zsidóság összetartásának teljes hiánya”, ami külföldön is ismert volt.⁴⁹

Nem volt harmonikusnak nevezhető a román zsidóság vezetőinek és a nemzetközi zsidó szervezeteknek a kommunikációja sem. A kormányukat támogató romániai zsidó vezetők helyzete a magyarokéhoz hasonlóan kényes volt, mert jó hazafiként védeni próbálták a kormányt, miközben az elsősorban angol, amerikai és francia zsidó szervezetek folyamatosan tiltakoztak a zsidóellenes atrocitások miatt, és sajtóközleményekben tárták fel a régiós antiszemitizmust. Nemhogy összefogás nem alakult tehát ki a nemzetközi és a romániai, a kormányt támogató zsidó szervezetek között, hanem a viszony sok esetben egyenesen ellenséges is volt. A román vagy Romániából emigrált zsidó vezetők többnyire együttműködtek a mindenkorai román kormánnyal az ország jobb megítélése érdekében.

1927 márciusában például a berni román követ a *Gazette de Lausanne*-ben tette közzé a Jászvárosból elszármazott, de már 1914 óta Palesztinában élő cionista vezető, Menachem Braunstein-Mebašan levelét, amelyben az a

kijelentés állt, hogy „sohasem voltak pogromok Romániában, és az idén és az elmúlt években az antiszemita diákok által elkövetett agresszió elszomorító ugyan, de mégsem szabad ezek jelentőségét annyira felnagyítani, hogy elrugaskodjanak a valóságtól”.⁵⁰

A román állam a magyarságról való leválásra ösztönözte az erdélyi zsidó közösségeket, amit a magyarországi fehérterror eseményei is segítettek. Az 1918 előtt domináns álláspont – a magyarsághoz közeledő zsidó asszimiláció – feladása azonban még nem feltétlenül járt együtt a román nyelvű oktatásba vagy a cionista mozgalomba bekapcsolódó fiatalok körében a magyar nyelv feladásával; a többféle identitás (magyar, román, zsidó, cionista, erdélyi, városi stb.) nem volt kizárólagos, a különböző történelmi-társadalmi helyzetekben más-más lojalitás került előtérbe. Az idősebb, illetve a középgeneráció számára az erdélyi Országos Magyar Párt balszárnya jelenthetett tájékozódási pontot, míg számos fiatal a cionista, vagy éppen a kommunista és szociáldemokrata mozgalmat támogatta, és természetesen a román pártoknak is voltak hívei az erdélyi zsidóságon belül.⁵¹

Váradon egyrészt a határ közelsége, a magyarság városon belüli magas aránya, és nem utolsósorban Kecskeméti Lipót főrabbi magyarságpárti elkötelezettsége miatt a magyar identitás erősebben jelentkezett, mint más kelet-magyarországi és erdélyi vá-

rosokban.⁵² Kecskeméti Lipót zsidó gimnáziumában magyar történelmet és irodalmat is tanítottak, és az 1920-as évek elején befogadta a román közigazgatás által megszüntetett premontrei gimnázium egyes hallgatóit is.⁵³ 1923-ban azonban a gimnázium elvesztette nyilvánossági jogát, vagyis diákjait félévenkénti vizsgák letételére kötelezték, amely kényszer alól az intézmény többek között a magyar tanítási nyelv feladásával szabadulhatott csak az évtized végén.⁵⁴ Összességében tehát a nagyváradi zsidóságra is hatottak azok a társadalmi és politikai kényszerek, amelyek az új országhatárok adta keretben az önmeghatározások sokszínűségét hozták létre.

MAGYARORSZÁGI ÉRTELMEZÉSEK

Az erdélyi zsidóságon belül lejátszódo társadalmi változások szinte teljesen visszhang nélkül maradtak a pogromra adott magyarországi válaszokban. Mintha megállt volna az idő 1914 nyarán, mind a magyar politikai elit, mind pedig a nézeteit közvetítő sajtó a románság magyarok elleni támadásaként értelmezte az eseményeket, magyarként tartva számon a váradi zsidókat. Ez azért is figyelemre méltó, mert a korabeli Magyarországon a hivatalos politika éppen a magyarság és a zsidóság közötti határ kiépítésével kísérletezett.

Az 1918 előtti néhány évtized domináns felfogása jegyében, amely a zsidóságnak a magyarságba asszimilálódását ösztönözve egyben tagadta a zsidó etnikum létét, vagy legalábbis a magyarságtól elkülöníthetően is létező zsidó lét fontosságát, a váradi pogrom első értelmezései meg sem említették, hogy a diákok az áldozatokat vélt zsidóságuk miatt bántalmazták. A váradi pusztítás mindössze a Trianonnal kezdődő magyar szenvedések sorát gyarapította, melyeknek csak a határrevízió vethet véget.

A váradi pogromot Pakots József ellenzéki képviselő felszólalása nyomán kezdte tárgyalni a magyar parlament.⁵⁵ Pakots a váradi események – Rogers Brubaker kifejezésével élve – „etnicizált” értelmezését adta, amely szerint nem a diákok vagy diák-szervezetek viselkedéséről, hanem jól körülhatárolt, konstansan létező és egymással szemben álló etnikai csoportok és nemzetek harcáról szóltak az események.⁵⁶ A váradi események ezek szerint a magyarság és a románság harcának újabb állomását jelentik, és pusztán a Rothermere-akció folyamatjának tekinthetők. Pakots szerint „bujtogatásoknak és izgatásoknak egész sorozata kezdődött Romániában is Rothermere nemes személye és Magyarország ellen. [...] ebbe kapcsolódott bele egy nemtelen, aljas bujtogatás, amelynek egyik szellemi vezetője Cuza professzor, aki az antiszemitizmus örve révén az egész magyarságot akarta leteríteni és tönkretenni a megszállt területen.”⁵⁷

Janka Károly kormánypárti képviselő a magyar nemzetet és a magyar etnikumon esett sérelemként értelmezte a történeteket. Azonként tüntette

fel a határ két oldalán élő magyarságot és zsidóságot, konstatálva ellenzék és kormánypárt egymásra találását Trianon elítélésében.⁵⁸ „Boldognak vallom magamat – jelentette ki –, hogy megvan az a közös alap, amelyen a mi pártunk találkozhatik az egész ellenzékkel, mert hiszen az a kérdés, amelyet Pakots József igen tisztelt képviselőtársam szóvá tett, nem pártkérdés, (*Úgy van! Úgy van!*) ez az egész nemzet kérdése. (Jánossy Gábor: A nemzeti becsület kérdése!⁵⁹) Hiszem is, hogy ebben a kérdésben igenis egyek leszünk, és egygű tudunk forni, mert ebben a kérdésben közöttünk különbségnek és válaszfalnak lenni nem lehet, nem szabad. (*Úgy van!*)”⁶⁰

Janka kitért ugyan az események antiszemita pogromkénti értelmezésének lehetőségére, azért, hogy parlamenti képviselőtársainak a helyeslése közepe tette támadja ezt az interpretációt: „azok a féktelenségek és tobzódások, amelyek Nagyvárad utcáin lefolytak, terjedelmüknél, tervszerűségüknél és eredményüknél fogva közönséges utcai zavargásoknak egyáltalán nem minősíthetők. Azokban a zavargásokban tobzódott a magyarság elleni gyűlölet, és én a magam részéről egyetértek Pakots József igen tisztelt képviselőtársammal, hogy ezt a gyűlöletet antiszemita köpenyeg alá bújtatni nem lehet. (*Úgy van! Úgy*

52 ■ Kecskeméti Lipót (1865–1936), irodalomtudós, teológus, 1890-ben választották váradi rabbivá. Nem támogatta a cionizmust, a magyar identitás megőrzésének híve maradt még az 1919-es főhatalom-változás után is.

53 ■ A második bécsi döntés után, 1941-ben kiadott évkönyv szerint az 1920-as évek elején a keresztény magyar hallgatók aránya egyes évfolyamokban több mint egyharmadot tett ki a zsidó gimnáziumban. Lásd Szilas Izidor (szerk.): *A Nagyváradi Congr. I. z. Hitközség dr. Kecskeméti Lipót Zsidó Gimnáziumának Évkönyve az 1940–41 iskolai évről*. Grafika, Nagyvárad, 1941. 21–22. old.

54 ■ *Uo.*

55 ■ Pakots József (1877–1933), író, dramaturg, politikus. Az erdélyi Alvincen született, jogi tanulmányait Budapesten végezte.

56 ■ Rogers Brubaker: *Ethnicity Without Groups*. Harvard University Press, Cambridge, 2004. 10. old.

57 ■ *Képviselőházi napló*, 1927. VII. kötet. 264. old.

58 ■ Janka Károly református lelkész, az 1920-as évek elején kigazda, majd egységspárti képviselő.

59 ■ Jánossy Gábor az Egységes Párt országgyűlési képviselője volt, lásd Lengyel László – Vidor Gyula (szerk.): *Magyar Országgyűlési Almanach az 1931–1936. évi országgyűlésre*. Globus, Bp., 1932. 144–145. old.

60 ■ *Képviselőházi napló*, i. h. 265. old.

61 ■ MOL K 28, 68. csomó, 117. tétel, 1927. dosszié.

62 ■ *Képviselőházi napló*, i. h. 269. old.

63 ■ Rassy Károly (1886–1958), liberális politikus, szerkesztő, a Független Nemzeti Demokrata Párt vezetője.

64 ■ *Uo.* 266–269. old.

65 ■ Bethlen István miniszterelnök azért sem volt jelen a pogrommal kapcsolatos felszólalók között, mivel éppen a Népszövetség előtt támogatta az optások ügyét. Vass miniszterelnök-helyettes a pogrom kapcsán a trianoni béke tarthatatlanságára hívta fel a Genfben tárgyaló európai politikuskok figyelmét, míg Jánossy Gábor arra kérte Bethlent, vesse fel a kérdést a Népszövetség előtt. Lásd *Képviselőházi napló*, i. h. 268. old.

66 ■ Lásd „Román diákzavargások” dosszié, *uo.*

67 ■ 1927. október 30. A cikkről fordítás készült a Magyar Külügyminisztérium számára, lásd MOL K 610, 45. csomó, 3. tétel.

68 ■ A második világháború kapcsán ezzel összefüggésben lásd Holly Case: A „zsidókérdés” és az erdélyi kérdés összefordása. 2000, 2010. július–augusztus, 15–26. old.

van!) Amikor feldúlták a nagyváradí főrabbi házát, feldúlták vele ennek a magyar nemzetnek a nyugalma [is...] Kell, hogy [a nagyváradí áldozatok] érezzék a mi szívünket, a mi lelkünket, kell, hogy érezzék azt a határtalan nagy, mélységes és kitéphetetlen szeretetet, amelyet mi táplálunk velük szemben, az úgy tetsző, az úgy látszó tehetetlenségünk mellett is. (*Úgy van! Úgy van!*)” Ez az álláspont mindenképp eltért a nagyváradí magyar társadalomról készített külügyes jelentésektől, amelyek egyértelműen a feltételezett zsidó-nem zsidó törésvonal mentén osztották ketté a város lakosságát. Mindössze öt hónappal a pogrom előtt a megtámadott *Nagyvárad* című lapról azt írta az egyik követségi alkalmazott a Külügyminisztériumnak, hogy „fele részben zsidó, fele részben szélső nacionalista” újság, miközben a román diákok haragjának ugyancsak kitett *Nagyváradí Napló* az „egészen zsidó és októbriista” megjelölést kapta.⁶¹

Vass József miniszterelnök-helyettes is a Trianonnal tetőző magyar megpróbáltatások sorába illesztette a váradi eseményeket, és a határon átnyúló magyar nemzet egységességére hívta fel a figyelmet. „Itt tulajdonképpen arról van szó – mondta a képviselők előtt Vass –, hogy a magyar közvélemény egyetlen sikoltással felel azokra a szörnyűségekre, amelyek történnek magyar emberek ellen egy más állam területén.”⁶² A vita két további hozzászólója, Jánossy Gábor egységspárti és Rassay Károly ellenzéki képviselő is Trianont okolta az eseményekért.⁶³ Míg Jánossy Lloyd George-nak mint a békeszerződés egyik atyjának közvetett felelősségét hangoztatta a váradi eseményekért, addig Rassay a kormány és ellenzék egymásra találását méltatta, és nemzetközi fellépést sürgetett.⁶⁴

Látható tehát, hogy a felszólaló parlamenti politikusok pártállástól függetlenül a magyar nemzet elleni reakcióként könyvelték el azokat a támadásokat, amelyeket a román diákok a zsidóságra kívántak mérni. Az egyik ok egyes politikusok tájékozatlansága lehetett az 1918 utáni erdélyi társadalomfejlődéssel és identitáspolitikai útkereséssel kapcsolatban, holott a Külügyminisztérium különböző ügyosztályainak jelentéseiből egyértelműen kiderülhetett, hogy Erdélyben a román antiszemita mozgalmak miatt a zsidóság a magyarságnál bizonyos szempontból nehezebb helyzetbe került Trianon után. Másrészt a felszólaló politikusok azért is tekintették magyarnak a pogrom áldozatait, mert az erdélyi magyarság arányának fenntartása érdekében a magyarországi nacionalista politikai elitnek továbbra is szüksége volt min-

denkire, aki magyarként jöhetett számításba, ideértve a zsidóságot is. Az erdélyi zsidók töretlen magyarságát az anyaországi zsidóság vezetői is lépten-nyomon hangsúlyozták. A budapesti kormánynak azért is jött kedvező időben a váradi pogrom, mert ugyanekkor zajlott a Népszövetség előtt az „optánsok”, tehát a román földreform során birtokaikat veszítő, a magyar állampolgárságot választó földbirtokosok pere. A pogrom mint magyarságellenes akció értelmezése lehetőséget biztosított az erdélyi román uralom újabb visszasságainak felmutatására, és további érvként szolgált a trianoni béke revíziójának nemzetközi propagálásához.⁶⁵

A magyarság és zsidóság közötti határvonalak elmosásának további magyarázata, hogy a váradi események antiszemita pogromként értelmezése ráirányította volna a figyelmet a rombolások idején tetőző magyar egyetemi diákmozgalomra, illetve a *numerus clausus* újratárgyalását kísérő pesti antiszemita tiltakozásokra is. Nem tartom véletlennek azt sem, hogy a korabeli magyar külügyminisztériumi szakértő asztalán azonos mappába kerültek a *numerus clausus* miatti népszövetségi bo-

nyodalmakat és az erdélyi atrocitásokat, illetve azok román fogadtatását ismertető tanulmányok.⁶⁶ A román politikusok és a hangadó román sajtótermékek éppen a magyar *numerus clausus*ra és a magyar egyetemi diákmozgalomra hivatkozva próbálták aláásni az erdélyi magyarság diszkriminációját felrovdó budapesti álláspontot: „Milyen joggal tagadja meg a magyar állam más államoknak azon jogát, hogy országuk szükségleteihez viszonyítva rendezzék iskoláikat, ha ugyanakkor fenntartja magának, hogy országa szükségleteihez viszonyítva rendezze el a diákság számarányának a kérdését?” – tette fel a kérdést az *Aurora* című parasztpárti román lap újságírója.⁶⁷ Míg a románoknak a magyar *numerus clausus* és a frankhamisítási botrány, addig a budapesti politikai vezetőknek a romániai magyarságot érő atrocitások bizonyították a másik fél kormányzási kompetenciáinak hiányát. Erdély esetében a zsidóság is magyarként jött számításba, amennyiben az a trianoni béke lehetséges megváltoztatását mozdíthatta elő. A magyar külügyi elemzők szorosán követték tehát a romániai zsidósággal kapcsolatos történéseket, mivel szemükben minden újabb erdélyi antiszemita kilengés azt bizonyította, hogy a román állam képtelen az újonnan szerzett területek kormányzására. A zsidókérdés tehát szorosan összefüggött és alárendelődött a területi revízió kérdésének.⁶⁸ A váradi rombolások Bukarest számára

katasztrofális sajtóvisszhangja ugyanakkor intő példaként is szolgált a magyar külügyi vezetés számára, amely előrevetítette a *numerus clausus* fenntartásának lehetséges negatív következményeit. A romániaihoz hasonló nemzetközi botrány elkerülésének szándéka, illetve a románok magyar antiszemitizmust felhánytorgató vádjaival szembeni védekezés akár szerepet is játszhatott a magyar *numerus clausus* törvény 1928-as módosításában.

A romániai erőszakhullám és a vele közel egy időben kibontakozó magyar diákmozgalmak között számos párhuzam adódott, még ha méretüket, súlyosságukat és nemzetközi visszhangjukat tekintve a magyarországi események eltörpültek is a romániaiakhoz képest. Ugyanakkor a *numerus clausus* szükségességét hangsúlyozó követelésekben a magyar és román diákvérek között nem volt különbség. 1927. október végén a bajtársi szövetségek és más diákegyletek elősorbán Budapestről szervezett tiltakozó akciót indítottak a *numerus clausus* feloldása ellen, amelynek során igazoltatták, kizárták az egyetem területéről és megverték zsidó csoporttársaikat. Bojkottálták továbbá a zsidó professzorok óráit, Szomory Dezső egyik színdarabjának előadása pedig antiszemita tüntetéssé fajult.⁶⁹ Még Horthy is kénytelen volt fogadni a diákság küldötteit. Beszédében a tanulás fontosságára biztatta őket, és arra kérte az egyetemistákat, hogy „ne zavarj[ák őket] e munkában olyan intézkedések, amelyeknek hazánk fontos érdekeivel kapcsolatos összefüggéseit nem ismerheti[k].”⁷⁰

Bár a magyar és a román antiszemita mozgalmak hasonlósága felmerült mind a parlamenti vitában, mind a sajtóban, ez nem a kormány, hanem az ellenzéki fajvédők ellen irányult, akik többek között román elvárataikat, beleértve a váradi események egyik felbujtóját, Cuza professzort is Budapestre invitálták az 1925-ös antiszemita világkongresszusra.⁷¹ Az eset kapcsán Eckhart Tibornak akkoriban hosszasan magyarázkodnia kellett a parlamentben.⁷² Az ügyet Pakots is felhozta Váraddal kapcsolatos felszólalásában, rámutatva, „hova vezetett az a végzetes balfogásos politika, [...] most ez a Cuza professzor magyarokat veret meg és üldöztet a maga diákjaival Erdélyben”.⁷³

Nemcsak az ellenzéki Pakots, a neológ zsidóság vezető lapja, az *Egyenlőség* sem tért ki a váradi események kapcsán a magyar egyetemi diákmozgalom és antiszemitizmus elítélésére. A lap Trianont ostromozva kommentálta, és elősorbán kormánypárti politikusokat megszólaltatva értelmezte a Nagyváradon történteket. Az egységspárti Dési Géza, aki nagyváradi születésű országgyűlési képviselő és egyben a korszak egyik vezető ügyvédje volt, a nemzetiségek és vallások harmonikus együttélésére épülő egykori magyar uralmat állította szembe az antiszemita és magyarelles Nagy-Romániával. Vezércikkében kiemelte, hogy amíg Nagy-Magyarországon „kereszténység és zsidóság egyesült a magyarság összefogó erejében [és] a premontrai kanonokrend [...] tanárai nem tettek

különbséget keresztény, keresztényen vagy zsidó, magyar vagy oláh között”, addig a románok „oláhositának anyagi és szellemi téren az erőszak és ármány minden eszközével, és különösen a zsidóság érzi sáros lábuk taposását, gonoszáguk és elvetemültségük minden átkát”.⁷⁴ A kormánypárti Fráter Jenő képviselő ugyancsak az *Egyenlőség*ben értekezett az erdélyi zsidók magyar hazafiságáról.⁷⁵ Két héttel később Sándor Pál Rassay-párti képviselő azt emelte ki, hogy a zsidóságot egyrészt vallása miatt, másrészt azért érték támadások, mert nem volt hajlandó megtagadni magyarságát.⁷⁶ Későbbi cikkeiben arról számolt be az *Egyenlőség*, hogy keresztények és zsidók, anyaországi és erdélyi magyarok együttesen gyászolták a lerombolt templomokat, és kezdték meg a gyűjtést újjáépítésükre.⁷⁷

A magyar–román–zsidó viszonyt kevésbé problematizáló, magyarság és zsidóság azonosságát hangoztató értelmezések mellett a korabeli magyarországi rendszerrel szembeni kritika is megfogalmazódott az 1927-es események kapcsán. Érdekes, hogy nem tudományos munkában vagy publicisztikában, hanem egy irodalmi szövegben fogalmazódott meg a zsidóellenes erőszak kapcsán a magyarországi és romániai antiszemitizmus közötti hasonlóság, illetve az erdélyi magyarság és a magyarországi zsidóság helyzetének párhuzamossága. Az Erdélyből áttelepült, az ottani politikai viszonyokat jól ismerő Kolozsvári Grandpierre Emil első nagyobb lélegzetű munkája, *A rosta* című irányregény a két világháború közötti erdélyi magyar középosztály széthullásának és lecsúszásának tablószerű társadalomrajzát adja, s szereplői mind egy-egy politikai választást testesítenek meg, kezdve a kisebbségi magyar újságírásba bekapcsolódó volt bírótól az ő kommunista mozgalomhoz csatlakozó fiáig. Regényében Grandpierre a pécsi egyetemre

69 ■ *Új Kelet*, 1927. október 26., 4. old.

70 ■ *Népszava*, 1927. december 1.

71 ■ Lásd Szinai Miklós: Antiszemita internacionálé: az „első” nemzetközi antiszemita kongresszus Budapesten (1925). *Múlt és Jövő*, 2 (1991), 3. szám, 14–23. old.

72 ■ *Nemzetgyűlési napló*, 1922. XXXV. köt. 63. old.

73 ■ *Képviselőházi napló*, 1927, VII. köt. 265. old.

74 ■ *Egyenlőség*, 1927. december 10. 1. old.

75 ■ *Uo.* 2. old.

76 ■ *Uo.* 1927. december 24., 10. old.

77 ■ Lásd Nagyvárad: keresztények és zsidók együtt gyászolnak. *Uo.* 1927. január 7., 9. old.

78 ■ Kolozsvári Grandpierre Emil: *A rosta*. Magvető, Bp., 1985. 288–289. old.

79 ■ MOL K 66, 94.csomó, 1928/I-5/a tétel/1-2.

80 ■ Lásd Egry, *i. m.*

81 ■ „Román diákzavargások”, *i. h.*

82 ■ A magyarországi zsidóság vezetői az 1920. XXV. (*numerus clausus*) törvény elfogadása után szintén elhatárolódtak Lucien Wolfnak, a *Joint Foreign Committee* titkárának tiltakozó akcióitól. Lásd Fink: *i. m.* 291. old.

83 ■ Horia Carp (1869–1943) romániai zsidó politikus, újságíró, a cionizmus híve. Irodalmi és politikai munkásságában a romániai zsidóság helyzetére hívta fel a figyelmet, maga is a Vasgárda pogromjának esett áldozatul 1941 januárjában, de végül sikerült Palesztinába menekülnie.

84 ■ *Monitorul Oficial*, 1927. december 18., 22. szám, idézve „Román diákzavargások”, 5. old.

helyezi az 1927-es pesti antiszemita diákmozgalom leírását, amelyet az író szócsöveként szolgáló, Pécssett tanuló erdélyi joghallgató a következőképpen kommentál: „Mi [erdélyi magyarok] kiestünk az itteniek szívéből, s nem fogadtak szívükbe Romániában sem, mi hallgattunk Kolozsvárt is, Budapesten is, Bukarestben is, Pécsen is [...]. Magyarország újraéli az ellenreformáció korát [...] csodálatosan keresztényi ez a politikai alakulat, látván, ugyebár, a csatolt területek magyarságának számos szenvedéseit, különböző figyelmes intézkedésekkel egyensúlyt létesítenek, s ilyen módon egyenlő arányban kapnak szenvedésosztalékot az itteniek és a [z el]csatolt területek kisebbségei, szenvedésemokrácia, nyilvánvaló keresztényi tendencia, ugyebár? [...] Az eredmény bámulatos, most már vannak itt is, ott is többségek, akiknek fő szórakozása a zsidóverés.”⁷⁸ Kolozsvári Grandpierre regényének üzenete tehát a magyar–zsidó sorsközösség vállalása a Romániához csatolt erdélyi részeken, hisz az erdélyi magyarok diszkriminációja a regény világában a magyarországi zsidók megnehezített életviszonyaihoz hasonlatos. A *rostá*ban különbség magyarok és zsidók között legfeljebb anyagiakban lehet, politikailag sosem. Míg a börgyáros „Berger úr” jó körülmények között él Nagy-Romániában, a volt táblabíró lesüllyed. Ennek ellenére a román iskolarendszerben elbukó bíró fiát Berger menti meg a nyomortól azzal, hogy munkát ad neki az üzemében. Természetesen az együttes viktimizáción alapuló magyar–zsidó sorsközösség nem lehet meg ellenségkép nélkül, és ez a regényben egyértelműen a románság.

Bár a Grandpierre által szóvá tett magyarországi egyetemi antiszemitizmus kevés nemzetközi visszhangot kapott, a *numerus clausus*, illetve annak 1928 elején kezdődő vitája erősen korlátozta a magyar kormány románellenes propagandájának lehetőségét az erdélyi atrocitások kapcsán, mivel ezzel a magyarországi antiszemitizmusra irányították volna a figyelmet. Annak ellenére, hogy a magyar Külügyminisztérium gyűjtötte a pogrommal kapcsolatos európai sajtóanyagokat, illetve a romániai magyar követség útján szerzett fotógyűjteményt elküldte a nagyobb külföldi magyar konzulátusokra azzal, hogy a fotókat a helyi sajtóban publikáltassák, ebben az ügyben így sem sikerült ellehetetleníteni a román kormányt, illetve megrendíteni a román uralmat Erdélyben.⁷⁹ A pogromra hivatkozva ezzel 1928 után már nem is próbálkoztak a magyar kormányok.

A ROMÁNIAI LÁTÓSZÖG

A román kormánypárt politikusai és sajtójuk a tüntetést követő napokban igyekeztek marginalizálni az eseményeket. A diákmozgalom politikától mentes értelmezése került előtérbe, s így problémát csak egyes randalírozó diákok jelentettek, nem pedig általánosságban a mozgalom erőszakos jellege. A román képviselőház csak a magyar parlamentnek válaszolva kezdte tárgyalni a történetet, komolyabb intézke-

désekre és az áldozatok kompenzálására pedig csak akkor került sor, amikor az ügy amerikai diplomáciai közbelépésre nagyobb nemzetközi érdeklődést váltott ki. A képviselőházban mind a kormányzó liberálisok, mind az ellenzéki Parasztpárt képviselői a magyar felszólalások és a korabeli magyar politika ismeretében fogalmazták meg álláspontjukat. Az ellenzék gondosan ügyelt arra, nehogy kritikája összemosódjon a magyar állásponttal, ezért a magyar egyetemeken zajló antiszemita diákmozgalmakat és a román vezetés kormányzati képességeit együttesen ítélte el. A kormány képviselői szerint a budapesti parlamenti felszólalások Románia veszélyeztetett szuverenitását aláásó újabb lépésnek tekinthetők. A román külpolitikának az első világháború utáni területi rendezés megváltoztatásával kapcsolatos, az 1920-as években különösen jellemző félelmeit amúgy is felerősítette Rothermere lord magyarbarát tevékenysége, melynek jelentőségét a valóságosnál sokkal nagyobbra értékelték.⁸⁰ Az erdélyi események azért is váltottak ki félelmeket egyes román politikusok és újságírók körében, mert bennük a román szuverenitás legfontosabb ellenségeinek, a zsidóknak, a magyaroknak és a kommunistáknak az összehangolt működését vélték felfedezni. Az egyik kormánypárti képviselő szerint „egy pár zavargó és kommunista ügynökök betörték néhány ablakot”, amit a magyar kormány megpróbál a maga javára fordítani, holott szerinte a Monarchia idején tanúsított románellenes elnyomás, a *numerus clausus* és a frankhamisítási botrány nem ad alapot a román kisebbségpolitika bírálatára.⁸¹ A román zsidóság vezetőinek a kormányt támogató politikájába még a végzetes események után is belefért, hogy kiálljanak a liberálisok mellett. Akárcsak a magyarországi zsidóság politikai hangadói a *numerus clausus* kapcsán, a román zsidó vezetők is elutasítottak mindenfajta nemzetközi beavatkozást, ideértve a magyarországi politikusoknak a pogromot elítélő megnyilatkozásait is.⁸²

A pogromok legrészletesebb bírálatát mégis Wilhelm Fildermann adta, aki a kormányzó liberálisok szövetségeseként került a törvényhozásba, így kritikai potenciálja eleve korlátok közé szorult. Annak ellenére, hogy novemberben Fildermann és két szenátor – Horia Carp és a Bihar megyét képviselő Emil Iacobi – is részletesen megindokolva figyelmeztette a kormányt a diáktalálkozó lehetséges következményeire, Gheorghe Tătărescu belügyi államtitkár és Ion Gheorghe Duca belügyminiszter nem foglalkozott a feljegyzéssel, holott sejteni lehetett, hogy a zsidóellenes erőszakba torkolló 1922. december 10-ei, az első nagyobb diáktüntetés ötödik évfordulójára rendezett kongresszuson is hasonló események zajlanak majd.⁸³ Memorandumokban Carp és Iacobi szenátorok az állam erőszak-monopóliumának feladását és a rendfenntartás kiszervezését bírálva szóvá tették, hogy „[a korábbi diáktüntetések alkalmával] szinte sohasem történtek védő intézkedések, mert a diákvezérek szisztematikusan kijelentették, hogy magukra veszik a rendfenntartás felelősségét”.⁸⁴ Bíralták továbbá, hogy

a rendszeres egyetemi antiszemita megmozdulások tetteseit egyáltalán nem büntetik meg, annak ellenére, hogy Fildermann mellékelte a feltételezett tettesek listáját. Fildermann december 8-ai képviselőházi beszédében számos kérdést intézett a belügyminiszterhez, többek között arról, miért nem történtek óvintézkedések, és a helyi közigazgatás miért nem fékezte meg a diákokat, pedig lehetett tudni, mire készülnek. Fildermann nemcsak a diákok, hanem a mulasztó tisztviselők megbüntetését is követelte, és tiltakozott az ellen, hogy a zsidóság adóiból antiszemita diákcsoportokat finanszírozzon a kormány. December 12-én kelt újabb, a miniszterelnöknek címzett beadványában Iacobi a Romániai Zsidók Egyesületének nevében felvetette a helyi közigazgatás képviselőinek és közvetve a belügyminiszternek a felelősségét is, valamint anyagi és erkölcsi kártérítést követelt.⁸⁵

Bár a román zsidó vezetők megpróbálták nyomást gyakorolni a kormányra a diákok megbüntetésével kapcsolatban, Fildermann és más zsidó politikusok is elutasították mind a nemzetközi szervezetek, mind a magyar politikusok Romániával szemben megfogalmazott kritikáit. Fildermann előrebocsátotta, „hogy nincs szükségünk Magyarország támogatására a Nemzetek Szövetségénél (*Taps*). Magyarországon, azelőtt, hogy a más országbeli zsidóság érdekében való felszólalás megtisztelő jogát vindikálná magának, válaszolna a Nemzetek Szövetségének azon memorandumaira, melyek a magyarországi zsidósággal szemben tanúsított magatartásra vonatkoznak.”⁸⁶ Másnap a szenátusban Ely Berkowitz egyenesen magyarországi csoportok felelősségét vetette fel a tüntetésekkel kapcsolatban: „Nem is hihetjük el, hogy amik Nagyváradon, Kolozsváron és máshol történtek, románok által követettek el, és fel kellene, hogy vessük a kérdést, vajon nem a budapesti magyarok által előkészített játékról van-e szó, hogy Romániát kompromittálják?”⁸⁷ Hozzátette ugyanakkor, hogy „mi [romániai zsidók] nem fordulunk a Nemzetek Szövetségéhez, azonban meg vagyunk győződve arról, hogy az ország kormánya mindent meg fog tenni a rend visszaállítására és a bűnösök megbüntetésére. Együtt tiltakozunk teljes erőnkkel a budapesti magyarok [provokációja] ellen.”⁸⁸ Gyárfás Elemér magyarpárti szenátor pártja és a német párt közös nyilatkozatát olvasta fel, amely kijelentette, hogy „a kisebbségek szolidaritásak a [román] nemzet törekvéseivel”, miközben a rombolások tettesének megbüntetésére hívott fel.⁸⁹

A neves parasztpárti közigazdász, Virgil Madgearu is hevesen kritizálta a kormányt. Míg Fildermann inkább kínos kérdéseket fogalmazott meg, addig Madgearu egyértelműen kimondta, miért is kerülhetett sor a pogromra. Instrumentalista értelmezéssel szolgált, amelyben az antiszemitizmusnak vagy más ideológiai magyarázóerőnek nem jutott szerep. A képviselőházban kifejtette, hogy a kormány azért engedte elszabadulni a tüntetést, mert így akarta megindokolni a rendőrség létszámának tizezer fős emelését

a bizonytalan politikai helyzetben, valamint az egyetemi diákságnak nyújtott magasabb költségvetési támogatást. Madgearu megjegyezte ugyanakkor, hogy „mi kétségbe vonjuk a Horthy-rendszer autoritását, hogy hasonló tiltakozásokat emeljen. Még tizenöt nap sem múlt el azóta, hogy Budapesten hasonló mozgalmak történtek, és közismert dolog, hogy ezen mozgalmak központja Budapesten van. [...] meg kell állapítanunk, hogy [a magyarok] ürügyet találhattak, ezeket az ürügyeket kormányunk teljes kormányzati tehetetlensége szolgáltatta nekik.”⁹⁰ Madgearu beszédénél érdemes röviden megállni, mivel magyarellenes kirohanásai ellenére mégiscsak az ő értelmezését tette magáévá a magyar kormány, illetve a budapesti külügynek dolgozó névtelen szakértő, abban az értelemben legalábbis, hogy a tüntetést csak a politikai instrumentalizmus megszövegéből, felülről szervezett eseményként fogta fel. A magyar kormánynak dolgozó, *A kongresszus igazi célja* című beadvány szerzője szerint a diáktalálkozó megrendezője nem volt más, mint a decemberre már elhalálozott Ion Brătianu miniszterelnök, akinek célja a kormány megerősítésén túl az volt, hogy bebizonyítsa „a Párizsban nyugtalanodó trónörökösnek, hogy nem számíthat a diákság támogatására [a kormány ellen]”.⁹¹ Sem Madgearu, sem a magyar elemző nem tért ki azonban arra, hogy a tüntetés körüli botrányt nem az okozta, hogy a kormány tudatosan megszervezte a találkozó minden mozzanatát, hanem az, hogy a központi államhatalom napokon keresztül képtelen volt biztosítani a közbiztonságot, amiért a legnagyobb presztízsesztésgé magát a román kormányzatot érte.

Madgearu párttársa, az erdélyi Romulus Boila a kormány kritikáját a regáti románság bírálatával kapcsolta össze, ugyanúgy, mint Hegedűs erdélyi zsidó szempontból megfogalmazott kritikája: „bűnösök azok – állította Boila –, akik közénk jöttek, és elhin-

85 ■ RNL, 203–207. old.

86 ■ Uo. 11. old.

87 ■ *Monitorul Oficial*, 1927. december 21., 19. szám; „Román diákszavargások”, 1. old.

88 ■ „Román diákszavargások”, uo.

89 ■ *Nagyvárad*, 1927. december 10. Az OMP 1927-ben a német nemzetiségi párttal kartellben került be a törvényhozásba.

90 ■ „Román diákszavargások”.

91 ■ Uo. 2. old.

92 ■ Elhangzott a román szenátus 1927. december 9-ei ülésén. In „Román diákszavargások”, 5. old.

93 ■ Kamara, 1927. december 8-ai ülés, in MOL K 610, „Román diákszavargások”, 7. old.

94 ■ *Nagyvárad*, 1927. december 8.

95 ■ RNL, *i. h.* 164–177. old.

96 ■ RNL, *i. h.* 116. old.

97 ■ *Nagyvárad*, 1927. december 9., 1. old.

98 ■ Uo.

99 ■ Erdély mint határregió jelentősége éppen abban mutatkozott meg, hogy több ország követte figyelemmel az itt zajló eseményeket, míg például a jászvárosi vagy más, ókirályságbeli pogromokat egyetlen állam sem tette szóvá.

100 ■ Stephen Wise (1874–1949), az egyik legbefolyásosabb amerikai zsidó vezető, az *American Jewish Congress* alapítója, a herendi porcelánmanufaktúra igazgató-tulajdonosának, Fischer Móricnak (1799–1886) az unokája.

101 ■ FRUS, 638. old.

tették az antiszemitizmus magvát, mert az erdélyi nép sohasem ismerte az antiszemitizmust. [...] Láttam az ottani románokat elszomorkodva, kérdezvén, honnan jött ez a mi fejünkre, mint valami villámcsapás?” Boila felszólalását élénk közbekiabálások kísérték: „Szégyen mindaz, amit mond. Menjen Budapestre” – szólította fel egyik kormánypárti képviselőtársa.⁹²

A továbbgyűrűző vitában Duca belügyminiszter megígérte, hogy bizottságot küld ki, melynek feladata annak megvizsgálása lesz, a pusztítás mennyiben volt a diákok, és mennyiben a közjük beszívárgott elemek műve.⁹³ Ezt az ígéretet sem Fildermann, sem Madgearu nem vette komolyan, okkal feltételezve, hogy a kabinet a korábbi antiszemita megmozdulásokat kísérő enyhe, vagy csupán látszólagos hatóságai fellépés gyakorlatát követi majd. A Bukarestből kiküldött nyomfelfutó bizottság feltehetően belügyminiszteri nyomásra azt állapította meg, amit Duca beszédében sejtetett. A román kormány ugyanakkor rövid sajtóközleményt adott ki arról, hogy „alapos a gyanú, hogy idegen elemek vegyültek a diákság közé”.⁹⁴ A december 10-én készült bizalmas jelentés – lényegében a helyi tisztviselők beszámolóí alapján – néhány kivétellel ártatlannak mondta ki a diákokat, a felelősség terhé pedig provokátoraira helyezte. A jelentés tízezer aktív váradai kommunistáról adott hírt, bevezetőjében pedig a határváros románellenes hangulatát ecsetelte, amely közvetve kiváltotta a diákok pusztításait. A zsinagógák szétrombolásához az vezetett, hogy zsidó gyerekek bedobálták a helyi görög katolikus templom ablakait. „A zavargások mögöttes oka a felfokozott nemzeti érzés volt, a törvénybe ütközés minden szándéka nélkül, és ez az érzés berendezési tárgyak összetörésében öltött testet” – összegezte az eseményeket a bizottság. Ennek megfelelően a jelentés készítői pusztán néhány kongresszusi résztvevőt mondtak ki bűnösnek, rajtuk kívül pedig a váradai jogi fakultásnak a kommunista mozgalommal állítólag kapcsolatban álló diákjait és a kongresszusra beszívárgó váradiakat nevezték meg felelősként, köztük egy kertészt, egy napszámost, egy kereskedőt és egy ügyvédet.⁹⁵ Az első körben letartóztatottak (19 személy) társadalmi összetétele is azt jelzi, mennyire hatottak a rendőrség működésére a kisebbségi és helyi provokátorokkal kapcsolatos félelmek és ideológiák. Mindössze a letartóztatottak fele volt regáti diák, a többiek a váradai jogi fakultás magyar és román nevű hallgatói közül, illetve a helyi, nem egyetemista lakosság soraiból kerültek ki.⁹⁶

A helyi lakosságnak a pogrommal kapcsolatos felelősségét hangoztató állásponttal – természetesen a teljes jelentés ismerete nélkül – hevesen vitába szállt a nagyváradai magyar sajtó. Gulácsy Irén a cenzúra fehér foltjaival szabdalt vezércikkében visszautasította a vádat, hogy magyarok is részt vettek volna az atrocitásokban, és kijelentette, hogy a román diákok antiszemitizmusa nem tudta feltüzelní a helyi magyarságot. Gulácsy szerint „[a] kongresszus sajnálatos elfajulása a kereszténység propagálásának jelszavával indult. A

fájdalomban is örömmel tapasztaltuk, hogy kisebbségünk sorait nem vezette félre ez az üres jelszó.”⁹⁷ Az író szerint több keresztény pap és hívő is a zsidóság segítségére sietett, és a helyi románság „komoly elemei” is elítélték a pusztításokat.⁹⁸

AZ AMERIKAI INTERVENCIÓ

Az események vizsgálása ugyanakkor nem állhatott meg a kormánynak készült jelentésnél: a decemberi erdélyi antiszemita erőszakhullám egyik sajátosságát éppen az adta, hogy nem pusztán a mérsékelt befolyással rendelkező nemzetközi zsidó szervezetek, hanem egy potenciális veszélyforrást jelentő szomszédos állam, Magyarország, illetve egy nagyhatalom, az Egyesült Államok kérte számon a történéseket, és követelte a felelősök megbüntetését.⁹⁹ Noha az Egyesült Államok diplomatái elsősorban Keller bántalmazására, és nem a pogromra összpontosították észrevételeiket, közbelépésük siettetette az ügy alaposabb kivizsgálását. Érdemes röviden felvázolni ugyanakkor, hogyan *nem* vezetett a Keller bántalmazásával kapcsolatos fellépés a román antiszemitizmus elítéléséhez, annak ellenére, hogy több amerikai diplomata előtt is ismeretes volt az események kimenetele.

Az Egyesült Államok és Románia külügyminisztériumainak tisztviselői között ekkoriban kereskedelmi és vámpolitikai megállapodásokat előkészítő tárgyalások zajlottak, melyeket az Egyesült Államok diplomatái nem kívántak megzavarni a romániai antiszemitizmus bírálatával. Az amerikai zsidó emberjogi szervezet, az *American Jewish Congress* képviselőjében a budapesti születésű Stephen Wise rabbi éppen a pogrom előtti hónapokban szólította fel Frank B. Kellogg külügyminisztert, hogy vizsgálta ki a romániai kisebbségek helyzetét, és lépjen fel a bukaresti vezetéssel szemben a zsidóságot ért sérelmek miatt. Az utóbbit Kellogg visszautasította, de ígéretet tett a zsidóság helyzetének kivizsgálására.¹⁰⁰ A román antiszemitizmussal kapcsolatos beadványok ekkoriban a külügyi Közel-Kelet-szakértő, Howland Shaw részlegéhez tartoztak, mivel a minisztériumnak nem volt számottevő, kelet-közép-európai ügyekben illetékes munkatársa. A bukaresti amerikai követ, a jogi doktor Culbertson is csak két éve tartózkodott az USA követeként Európában, és feltehetően kevésbé ismerte a nagy-romániai zsidóság problémáit. Kelloggnek a romániai zsidóság helyzetére vonatkozó kérdésére mindössze egy általánosságokban mozgó, kurta jelentéssel válaszolt, amelyben cáfolta a zsidóság diszkriminációját, és nem vetette fel a román állam felelősségét a kisebbségek helyzetéért. Kijelentette, hogy „Romániában sohasem voltak pogromok, vagy azokhoz távolról is hasonlítható események. [...] A zsidó diákoknak nehézségekkel kellett szembenézniük, és elszigetelt esetek történtek, amelyek során diáktársaik és hülígánok megtámadták őket a maguk szórakoztatására.”¹⁰¹ Kellogg a jelentés ismeretében behívatta ugyan Alexandru Crețianu washingtoni román köve-

tet, és Shaw társaságában rákérdezett a zsidóság helyzetére, hangsúlyozta azonban, hogy nem tesz további lépéseket ezzel kapcsolatban Románia ellen.¹⁰²

A nagyváradi és a kolozsvári eseményekre a fenti epizód után alig tíz hónappal került sor. Az olyan országos amerikai lapok, mint a *Washington Post* vagy a *New York Times* az események után négy nappal értesültek a történekről a budapesti lapokból. A korabeli nyomtatott sajtónak mint a hírek elsődleges közvetítőjének súlyára jellemző, hogy a State Department is a *New York Times* pesti tudósítójától kapta az első híreket az eseményekről, benne a pórul járt amerikaiakról szóló hírekkel.¹⁰³ Bár az újságcikkek sok pontatlanságot tartalmaztak – például az egyik újságíró szerint Magyarország a „több ezer” erdélyi magyar érdekében foglalkozik az eseményekkel –, megjelenésükkel mégis nehéz helyzetbe hozták a román külügyi vezetést.¹⁰⁴ A *Times* tudósítása alapján Kellogg táviratozott Culbertsonnak, aki most már részletesen, és amennyire lehetett, pontosan beszámolt az eseményekről.¹⁰⁵ Megemlítette, hogy Keller magyar felesége táviratot küldött az események után a követségre, melyet azonban a váradi hatóságok nem továbbítottak. Az asszony a biztonság kedvéért december 9-én egy ismerősön keresztül személyesen is eljuttatta férje történetét a bukaresti amerikai konzulátusra. Ennek nyomán Culbertson azonnal jegyzéket intézett a román kormányhoz, amelyben követelte a bántalmazott amerikai kárpótlását és a követségnek címzett, visszatartott távirat ügyének a kivizsgálását.¹⁰⁶ Bár Nicolae Titulescu külügyminiszter ezekben a napokban éppen betegen feküdt otthonában, már másnap ágyában fogadta Culbertsont, aki azzal fenyegette, hogy ha a román hatóságok késlekednének az ügy kivizsgálásával, személyesen utazik Nagyváradra.¹⁰⁷ Titulescu megígérte, hogy az igazságügy-minisztérium különmegbízottja még aznap este elhagyja a fővárost, hogy személyesen tájékozódjék a történekről.¹⁰⁸ Hétfőn, december 12-én Titulescu immár a visszaérkezett megbízott jelenlétében fogadta betegszobájában Culbertsont. Felolvasták neki a jelentés fordítását, amelyben az állt, a helyi hatóságok időben figyelmeztették Kellert, hogy maradjon távol a diákoktól, s hogy a sérülései provokatív viselkedésének voltak köszönhetőek. Ennek ellenére a beszélgetés végén a román külügy vezetője megígérte, hogy kompenzálni fogják az amerikaiak az elszennvedett sérülésekért. Titulescu ugyanakkor arra kérte Culbertsont, hogy ez utóbbi ígéret semmilyen formában ne jusson a sajtó tudomására, amit az amerikai követ nem tudott garantálni. Két nap múlva a helyzet tarthatatlanná vált, mert az amerikai lapok a budapesti sajtóból és feltehetőleg az ottani amerikai követségtől értesültek a kárpótlás tényéről, melyet pár nap múlva a román kormány is megerősített.¹⁰⁹ A következő két hónap leginkább a kár mértékének megállapításáról szólt. A román kormány megbízottja december 15-én Kellerre próbálta háritani a felelősséget sérülése miatt, a *Nagyvárad* napilap megátadását pedig az újságnak

a román kormány ellen intézett heves kirohanásai-val próbálta megmagyarázni. Keller ekkor megbízta Laurence Lyon ügyvédet, akinek segítségével közel félmillió lejnyi összeget sikerült kialaknia február végére.¹¹⁰ Ezzel a jelentéssel az amerikai követség be is fejezte, hogy a váradi eseményekkel foglalkozzék.

A következő években a román antiszemitizmus lekerült a mértékadó nemzetközi lapok címloldaláról, és az amerikai diplomata még érintőlegesen sem foglalkoztak vele. Természetesen a francia és angol nyelven megjelenő zsidó és cionista sajtó továbbra is tudósított a romániai antiszemita atrocitásokról, híradásaiknak azonban nem volt igazán hírértéke az olvasott nemzetközi lapok számára. Figyelemre méltó az is, hogy az erdélyi pogrom középtávon milyen kevéssé hatott a magyar kormány Erdéllyel, illetve a Romániához került részek zsidóságával kapcsolatos politikájára. Az az összhang, amely a váradi pogrom hírére néhány hónap erejéig megteremtette a trianoni határokon túlnyúló, zsidókat és keresztényeket egyaránt magába foglaló magyar nemzet képzetét, nem sokkal a pogrom után szertefoszlott. Bár az *Egyenlőség* irányvonala továbbra is a magyar–zsidó érdekközösségen alapult, álláspontját a magyar kormányon belül és annak Erdéllyel foglalkozó tisztviselői között kevesen osztották. Az elfordulásra jellemző, hogy már 1928-ban ismét előkerült az a pogrom előtt megfogalmazott félelem, hogy a nagyváradi magyar sajtó zsidó kézbe került, ami veszélyezteti az erdélyi és a magyarországi magyarok érdekeit. Ezúttal a cionizmus vádjá került előtérbe: egy anyagi támoga-

102 ■ *Uo.* 640. old.

103 ■ American reported hurt in Romanian riot, Indignation in Hungary. *The Washington Post*, 1927. december 10. 3. old.; Thirty more are hurt in Romanian riot. *The New York Times*, 1927. december 11.

104 ■ *New York Times*, 1927. december 11. 13. old.

105 ■ FRUS, 641–642. old.

106 ■ *Uo.*

107 ■ Nicolae Titulescu (1882–1941) jogász, diplomata. 1921-től Románia képviselője a Népszövetségben, külügyminiszteri hivatalát a diákkongresszus előtt néhány héttel foglalta el.

108 ■ FRUS, 643. old.

109 ■ A román kormány hivatalosan december 15-én ismerte el az amerikaiak nyújtott kompenzációt. Lásd FRUS, *uo.*

110 ■ Keller 2500 dolláros kártérítése a korabeli árfolyamon 404 000 lejnek felelt meg, amely ugyanakkor 14 250 pengőt tett ki. Lásd *Vitiorul*, 1927. december 1., 6. old.

111 ■ K 437, 9. csomó, 1928./1. tétel.

112 ■ Bihar Megyei Román Nemzeti Levéltár, Nagyvárad. 83/1927–1928, Prefecture Jud. Bihor, „Manifestații” dosszié.

113 ■ *Uo.*

114 ■ A 6 321 553 lej 222 982 pengővel volt egyenlő (lásd *Vitiorul*, *uo.*). A kifizetett kártételek nagy eltéréseket mutattak, átlagban 16 209 lejt (571 pengőt) kaptak a pogrom áldozatai, ami kizárólag a kimutatható anyagi károk megtérítésére szolgált.

115 ■ Villányi követ jelentése a Külügyminisztériumnak, 1927. december 24., MOL K 28, 68. csomó, 117. tétel, 5. dosszié; *Uj Kelet*, 1927. december 29.

116 ■ Köszönöm Holly Case-nek, Egry Gábornak, Laczó Ferencnek és Wessely Annának a cikkhez fűzött javaslatukat.

tást kérő váradi újságíró jelentése szerint nemcsak a *Nagyváradi Napló*t, de a *Nagyváradot* is hatalmukba kerítették a cionisták, akik eltávolítják a „magyar” újságírókat. Emiatt a Díz téren székelő külügy egy új váradi lap megindításának a támogatását fontolgatta.¹¹¹

A román állam kifizette ugyan az anyagi károkat, de a Keller-esettel ellentétben saját állampolgárait nem kárpótolta az elszenvedett testi sérülésekért. Nagyváradon az elpusztított berendezési tárgyak felmérése és kifizetése 1928 májusáig tartott.¹¹² Egy államrendőrségi tisztból, a városi tanács és a helyi kereskedelmi kamara egy-egy képviselőjéből álló bizottság mérte fel a károkat, melyekről tételes jegyzék készült.¹¹³ Végül összesen 390 kárvallott részesült kompenzációban, összesen több mint hatmillió lej értékben, ami egy főre lebontva a Kellernek ítélt összeg töredékét jelentette.¹¹⁴ A politikai nyomásnak kitett bíróság működésére jellemző, hogy végül az egész erdélyi erőszakhullámmal kapcsolatban mindössze kilenc diákot ítélték el, ellenük is lopás és hatósági közeg elleni erőszak miatt indult eljárás, három diák felmentését pedig maga az ügyész kérte.¹¹⁵ Természetesen továbbra is kérdés, hogyan kerülhetett sor ilyen mértékű erőszakra az 1920-as évek végén Erdélyben, és ha már sor került rá, miért lépett rajta rövid időn belül túl a korabeli sajtó és a diplomácia? Feltételezhetően nem egy óramű precizitásával mű-

ködő, kormány által lépésről lépésre eltervezett eseménysorról beszélhetünk, sokkal inkább arról, hogy a nemzeti kisebbségek, azon belül különösen a zsidóság esetleges megpróbáltatásai nem tűntek olyan fontosnak, hogy miattuk a román kormány vállalja az összeütközést az egyetemi diáksággal, és elveszítse a támogatását. Bár rövid távon a kisebbségek sérelmeinek kevés fontosságot tulajdonító előfeltevés – amennyiben egyáltalán létezett – hibásnak bizonyult, néhány hónap elteltével azonban az események a román kormányt igazolták. A kisebbségek, különösen a zsidó felekezetűek megpróbáltatásai nem számítottak a korban a nagypolitikát befolyásoló tényezőknél, s részben emiatt a magyar kormány Románia elleni akciója sem ért el nagyobb sikereket. Annak ellenére, hogy az erdélyi pogrom a volt Osztrák–Magyar Monarchia területén a legsúlyosabb antiszemita megnyilvánulás volt 1920 után, mégsem a szembenézést ösztönözte az antiszemitizmus jelenségével, hanem magyar és román részről egyaránt a területi viták és politikai legitimációs bázisok megteremtésének ürügyül szolgált. Az 1920-as évekkel foglalkozó historiográfia pedig gyakran visszafelé, az 1930–40-es évek radikalizálódása felől értelmezte a román zsidóság történetét. Ebben a keretben az 1920-as évek Romániája a kelet-közép-európai régióban furcsa mód a relatív békesség szigetének tűnhetett fel, holott ez távolról sem volt így.¹¹⁶ □

A HÁROM ERNUSZT

WEHLI TÜNDE

A három Ernuszt, I. János (?–1476), valamint két fia, Zsigmond (1440-es évek közepe – 1505) és II. János (1450-es évek második fele – 1519) a magyarországi humanizmus és reneszánsz három jellegzetes és érdekes, a családi kapcsolatnak köszönhetően egymásra épülő alakja.¹ Amikor felkérést kaptam egy előadásra valamilyen, a pécsi reneszánsz művészetéből merítő témáról, magától értetődött számomra, hogy a korszak pécsi püspökei közül válogassak. A Janus Pannoniusszal (püspök 1459–1472-ben) foglalkozó bőséges irodalom érhetően inkább a humanista költőről és könyvgyűjtőről szól, minsem rekonstruálhatatlan pécsi vonatkozású művészeti pártoló tevékenységéről.² Szatmári György (1505–1521) műpártolását pedig jól ismerjük Farbaky Péternek a közelmúltban publikált disszertációjából.³ Ernuszt Zsigmond kettejük között ült a pécsi püspök trónusán (1473–1505).⁴ Főpapi, politikai pályafutásával, műpártoló tevékenységét is érintve, újabban több tanulmány is foglalkozott.⁵ Az ő egyéniségének és mecenatúrájának a mai szinten lehetséges megítélését segíti apjának és testvérének jobb megismerése.⁶ A két generációt képviselő három személy együttes vizsgálata sem érdektelen.

ERNUSZT I. JÁNOS

Mátyás király egy sok szempontból szétesettnek mondható ország trónját nyerte el 1458-ban. Legfontosabb

feladatai közé tartozott az egységes gazdasági irányítás megteremtése és az üres királyi kincstár feltöltése. Ebben a munkába vonta be a Buda-vári Szent György téren házat vásárló bécsi zsidó kereskedőt, Ernuszt Jánost.⁷ Így lett Ernusztból előbb a király udvari szállítója, 1461-től a pozsonyi harmincad vezetője, majd harmincadispán (új nevén koronavámszedező ispán, 1464–1467), körmöci kamaraispán (1466), kincstartó (1467–1476), zólyomi ispán (1470–1475), 1470-ben turóci örökös főispán, végül pályája betetőzéséért szlavón bán (1474-től haláláig).⁸ A hivatali ranglétrán felfelé haladva társadalmi rangja is emelkedett; a városi polgár a bárók közé került, és címet is nyert.⁹ Házassága is azt jelzi, hogy a bécsi kereskedőt a magyar arisztokrácia befogadta. 1455 táján kikeresztelkedett. Vele együtt konvertálható idősebb fia, a 15 év körüli Zsigmond is,¹⁰ János nevű gyermekét pedig már a király tartotta keresztvív alá.¹¹ Az apának a kamara- stb. ispáni, valamint a kincstartói munkája különösen jelentős, mivel ezek a jórészt új típusú hivatalok teremtették meg a királyi hatalom – és a reneszánsz udvari kultúra és művészet – gazdasági alapját.¹²

Ernuszt Jánosnak a királytól nyert jövedelmén kívül önálló kereskedelem, zalog- és pénzügyletekből származó tőkéje is volt. Állami hiteket is bevonva abból szerezte meg Thurzó Jánossal összefogva Jung István beszercebányai rézbányáit 1466-ban, majd

1 ■ II. János gyermekei már elveszték a történelem számára. Ferenc fiáról tudjuk, hogy a mohácsi csatában életét vesztette, Gáspár fiáról pedig csak a Zsigmond-hagyaték kapcsán szólnak a források.

2 ■ Anyja, Vitéz Borbála (jelenleg ismeretlen) alakos síremlékén kívül esetleg Janus Pannonius építtette a püspökvár délnyugati tornyát csillagvizsgáló céljára (ma levéltári torony), vö. Petrovich Ede: Janus Pannonius Pécsen. In: *Janus Pannonius tanulmányok*. Szerk. Kardos Tibor és V. Kovács Sándor. (Memoria saeculorum Hungariae) Akadémiai, Bp., 1975. 129. és 150. old.

3 ■ Farbaky Péter: *Szatmári György, a mecénás*. (Művészettörténeti Füzetek 27.) Akadémiai, Bp., 2002.; uő: *Szatmári György és a pécsi reneszánsz*. In: *Humanista műveltség Pannoniában*. Szerk. Bartók István, Jankovics László, Kecskeméti Gábor. Művészetek Háza – Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2000. 133–146. old.

4 ■ Jelen tanulmányom az *Ernuszt Zsigmond, a mecénás* címmel tartott előadásomnak (Mandulavirágzás tudományos napok, Pécs, 2010. március 3–6.) a két János alakjával kibővített változata.

5 ■ Kubinyi András: Egy különös középkori per. *História*, XXII (2000), 4. szám, 19–21. old.; Kubinyi András: Ernuszt Zsigmond rejtélyes halála és hagyatékának sorsa. (A magyar igazságszolgáltatás nehézségei a középkor végén). *Századok*, 135 (2001), 301–361. old.; Fedeles Tamás: A 14. század derekától Mohácsig. In: *A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543)*. Szerk. Fedeles Tamás, Sarbak

Gábor, Sümegi József. *Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány*, Pécs, 2009. 132–136. old. (A továbbiakban: Fedeles: *i. m.* 2009¹). Fedeles Tamás: Ernuszt Zsigmond pécsi püspök (1473–1505). Pályavázlat. In: *A Missale secundum morem Almae Ecclesie Quinqueecclesiensis tanulmánykötete*. Fedeles Tamás, Török József és Pohánka Éva tanulmányaival. Schöck Kft. [Szekszárd], 2009. V–XXI. old. (A továbbiakban: Fedeles: *i. m.* 2009²). Sajnos nem ismerem Fedeles Tamás *Egy humanista főpap: Ernuszt Zsigmond* címen, az Egyházi Műveltség a régi Magyarországon című tudományos konferencián Pécsen, 2009. június 6-án elhangzott előadását. Az egész családdal foglalkozik kihaladásáig, II. Jánosnak Gáspár nevű fia elhunytáig (†1540): Papp Szilárd: *Határtalan történet – két szentség Muraközéből*. In: *Építészet a középkori Dél-Magyarországon*. Tanulmányok. Szerk. Kollár Tibor, Teleki László Alapítvány, Bp., 2010. 123–163. old.

6 ■ Ernuszt I. Jánosról eddig: Madzsar Imre: Ernuszt János háza Budán. *Századok*, 52 (1918), 56–71. old., II. Jánosról: Papp: *i. m.* 126–127. old.

7 ■ Madzsar: *i. m.* 59. old. A ház topográfiai helyéről és későbbi történetéről újabban: Végh András: *Buda város középkori helyrajza I-II*. (Monumenta Historica Budapestinensis XVI.) Budapesti Történeti Múzeum, Bp., 2006. I. 210. old., I. 2.2.20. sz. 170–172. old.

8 ■ Kubinyi András: A kincstári személyzet a XV. század második felében. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, XII (1957), 30. old.; Fedeles: *i. m.* 2009¹. 133. old. Zólyomtól és Turóctól később megfosztja Jánost a király, de adósságai fejében visszaadja gyermekeinek, lásd: Madzsar: *i. m.* 69. old.

önállósulva belefogott a korszak egyik legjelentősebb vállalkozásának kialakításába. 1470-ben pontosan nem ismert visszaélésekre hivatkozva a király elkobozta csaknem valamennyi birtokát, köztük a bányákat is. Örököseinek Mátyás halála után sikerült visszaszerezniük a felvidéki bányákat Corvin Jánostól, amelyeket bérbe adva, teret engedtek a Thurzó–Fugger vállalkozás kibontakozásának. Ők már nem a nyers, hanem a kitermelés helyszínén létesített üzemekben félig feldolgozott ércet szállították Velencébe.¹³

Az Ernuszt család birtokközpontját a Délvidéken alakította ki, idővel megszerezve a királytól 1464-ben kapott tekintélyes csáktornyai várhoz (Čakovec [Zala megye], innen nyerte a család a csáktornyai előnevet) tartozó Mura-vidéki birtokot és a sztrigói (Štrigova) uradalmat, továbbá övék volt Kapronca (Koprivnica), Szentgyörgy (Đurđevac) és Prodaviz (Virje) mellett Hampó (Hampovica, Körös megye) is.

Új hite iránti elkötelezettségét, mely vallásosságát Ernuszt János főleg élete utolsó tíz évének építető és műpártoló tevékenységével dokumentálta. Mecenatúrájának jeles emléke Mosóc (Mošovce) Szentháromság tiszteletére szentelt plébániatemplomának főoltára.¹⁴

Mosóci Szentháromság-oltárkép

A szárnyas oltár középső tábláján, a Fájdalmas Szentháromság trónusa talapzatának két szélén látható a megrendelőt azonosító Ernuszt-címer. A tárcsapajzsok fekete (kék?) várfalat mutatnak, középen lőréses toronnyal, oldalain fehérrel helyettesített ezüst mezőben hatágú arany csillaggal. A talapzat közepén olvasható, a művészre utaló G H monogram a készítésre vonatkozó 1471-es évszámot fogja közre. Az évszám és a címer alapján ez a legkorábbi, ismert világi személy által rendelt szárnyas

oltár a középkori magyarországi művészetben. Az oltár készíttetésére a turóci főispáni kinevezés készíthette Jánost. A főispáni címmel együtt járt ugyanis Blatnica várának és a tekintélyes kézműparral rendelkező községnek, Mosócnak a birtoklása is.¹⁵

Az oltárszárnyak belső és külső tábláin Krisztus és Mária életének jelenei keverednek. A szentek közötti válogatás indítéka inkább sejthető, mint tudható. Keresztelő Szent János lefejezésének témája a készíttető égi pártfogójára utalhat. Lehet, hogy Ernuszt keresztnevének megválasztását a zsidó Johanan („Jahve megkegyelmezett”) név alazotta meg, amely hangzásban közel állt

a keresztény Johanneshez, s ugyanakkor a megkeresztelkedésre is utalhatott. A sárkánnyal viaskodó Szent

9 ■ A báni méltóság elnyerésével összefüggésben készülhetett az a pecsétje, melyet 1474. október 4-én kiadott oklevele (Magyar Országos Levéltár [a továbbiakban: MOL] DL 55987) őrzött meg. Zöld viaszba nyomott pecsétje meghaladja gyűrűs-pecsétjeit. A kör alsó felében kissé jobbra dőlő, csücskös talpú pajzs a pecsétkép jellemző motívumait tartalmazza. A pajzs fölött tornasíkok formái rajzolódnak ki. A sisakból párhuzamosan álló madárszárny-pár nő ki. A kör alakú mező szabad felületeit kanyargó írásszalag tölti ki. Ezt az utóbbi, sisaktakarót helyettesítő motívumot (göngyöleg, Bourrelet), mely az egyes elemek vizuális összekapcsolását szolgálja, a pecsét vésnöke nem meríthette a magyarországi gyakorlatból.

10 ■ Madzsar: *i. m.* 56. old. Ernuszt Zsigmond a kikeresztelkedés után sem szakította meg zsidó kapcsolatait, szervezésében alakult meg a zsidóprefektúra, melynek vezetője a gazdag, feltehetően az Ernusztokkal rokonságban álló Mendel családból került ki. A családról: Mendel (Mandl): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. Középkor és kora újkor. VII. Főszerk. Kőszeghy Péter. Balassi, Bp., 2007. 380–381. old. (Harasztói György)

11 ■ Fedeles: *i. m.* 2009¹. 25. old.

12 ■ E. Kovács Péter: *Matthias Corvinus*. Officina Nova, Bp., 1990. 58–61. old. Életrész adatok Ernuszt tevékenységéről: Kubinyi András: Vitéz János és Janus Pannonius politikája Mátyás uralkodása idején. In: *Humanista műveltség, i. m.* 15., 16., 20. old.

13 ■ Paulinyi Oszkár: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. In: *Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvana-*

nadik fordulójának ünnepére. Sárkány Nyomda Rt., Bp., 1933. 409–427., 428–430. old.

14 ■ A középkép és a szárnyak kétoldalas felső táblái (Kálvária és Mária halála a belső oldalon, a külsőn Angyali üdvözlés): Budapest, Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 52.645–7. Két kétoldalas alsó táblája (belső táblák: Keresztelő Szent János lefejezése és Szent György, külsők: Olajfák hegye és Szent Kristóf): Turócszentmárton (Martin), Szlovák Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteménye, ltsz. KH 2286–2287. Az oromzat és a predella elveszett. Lásd Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország táblaképei*. Akadémiai, Bp., 1955. 392. old.; *Gotické umenie zo zbierok slovenského národného múzea v Martine*. Ed. Anton C. Glatz. Slovenské národné múzeum, Martin, 1985. Kat. č. 5.; Török Gyöngyi: *Gótikus szárnyasoltárok a középkori Magyarországon*. Állandó kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában. Kossuth, Bp., 2008. 8. old., kat. 5. sz. és 12–13. tábla.

15 ■ Megjegyzendő, hogy ebben az évben lett Zsigmond a budafelhízi Szentháromság-templom prépostja. Esetleg eredetileg ennek a johannita templomnak szánhatta az oltárképet, amely későbbi termódolásnak köszönhetően került ide. Ennek ellentmondhat Török Gyöngynek az a feltételezése, hogy a stílus szempontjából magányos oltár rokonítható az ugyancsak társtalan bártfai (Bardejov) plébániatemplom Szent András (másként Mindenszentek) oltárával. Lásd *Magyarországi művészet 1300–1470 körül*. I. kötet. Szerk. Marosi Ernő. Akadémiai, Bp., 1987. 722. old. Az oltár sokoldalú, de egyéni stílusát nem magyarázó kapcsolatait felvonultatja: Radocsay: *i. m.* 99–100. old.

György megfestését a téma népszerűsége indokolhatja, esetleg motiválhatta az is, hogy az Ernuszt család budai lakóházával szemben álló templomnak tituláris szentje volt. Az élet sok területén hatékony Szent Krisztof népszerű alakját úton járó, kereskedelemmel foglalkozó, német ajkú polgártársai körében kedvelhette meg az oltár állíttatója.

Életének talán legszebb emlékét 1476. február 2-án és 3-án kelt – 1477. január 31-ei privilegialis formájú átiratban fennmaradt – végrendeletei jelentik.¹⁶

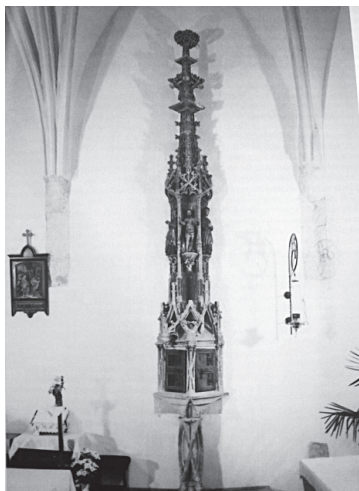
Egyfelől a temetéséről rendelkeznek: a budavári Nagyboldogasszony-templom mellett általa építtetett Szent Szűz mennybemenetele-kápolnának a családi temetkezőhelyül szánt kriptájába kíván temetkezni. Ennek a kápolnának az oltárán kell kiállítani bemutatás céljából azt a szentségtartót, amelyet a Krisztus teste Társaságnak készíttetett. A templomnak és a társaságnak adományozott klenódiuumokat, ruhákat és könyveket egy jegyzék tartalmazza. Meghagyja továbbá, hogy előre megvásárolt márvány sírlapjába véssék be címerét, a kápolnát fejezzék be, azaz készítsenek kápolnaajtót, az oltárookra képeket, terítőket és ami még szükséges. A kápolna fenntartásáról is gondoskodni kíván.

Másfelől a vagyonáról rendelkeznek. A Nagyboldogasszony-templom tornyának újjáépítéséhez is hozzájárul anyagilag. Fiának, Zsigmondnak elírja, hogy székesegyházát, „amelyet a püspökök hllyagsága igen nagyon tönkretett, újítsa fel új építményekkel, amennyire lehet”. Csáktornya várát tartozékaival együtt János fiára hagyja. Szentgyörgy várát pedig a királyra bizza, hogy annak árából egyenlítsé ki mind az ő, mind saját tartozásait. Ingóságait feleségére s fiaira hagyja.¹⁷ A királyon és a családon kívül valamilyen formában számos barátjáról, alattvalójáról gondoskodni kíván.¹⁸ Sajnos a felsoroltak sorsáról a fennmaradt emlékek hiányossága miatt kevés biztosat tudunk. A Szent Szűz

mennybemenetele-kápolna feltehetően a Nagyboldogasszony-templom déli oldalán, a Garai-kápolnával egy magasságban volt.¹⁹ A végrendeletnek a kápolna befejezésére vonatkozó részét a megbízottak teljesíthették. Emellett szólnak a kápolna feltételezett helyéről előkerült késő gótikus kőfaragványok, valamint egy márvány sírlap töredéke, mely egy fekvő oroszlánból, a hátán nyugvó cipőből és talán egy címerpajzsot tartó angyalból, valamint a humanista capitalisokkal készült feliratból mentett meg valamennyit.²⁰ Egyéb, korabeli temetkezésre vonatkozó forrásadat hiányában valószínűsíthető, hogy Ernuszt Jánosé lehetett, akinek végakarátát a budai kőfaragóműhelyben készített lovalgalakos sírlappal a végrendelet végrehajtói túl is teljesítették.

ERNUSZT ZSIGMOND

Zsigmond püspök életpályáját nem csekély mértékben apja határozhatta meg. A jó képességű elsőszülött fiú papi pályára szánása, s ilyen formán kizárása a családfa továbbviteléből a XV. századra nem jellemző. S hogy János a papi hivatást többnek tekintette a javadalmak elnyerésénél, bizonyítja az említett végrendelet, melyben többek között elvárja, hogy Zsigmond az apai örökségből gondoskodjon székesegyházáról, és szenteltesse magát püspökké. Neve 1469–1470-ben a bécsi egyetem matrikulájában szerepel.²¹ Tanulmányait 1470–1473 között – a magyar humanisták közül az utolsók egyikeként – a ferrarai egyetemen folytatja, ahol kánonjogot tanul.²² Alma matere Guarino Veronese egykor híres iskolája, mestere Janus Pannonius tanuló társa, Ludovicus Carbo (Lodovicus Carbone). Humanista műveltségéről nemcsak Carbo, a talán elfogult tanár szól elismeréssel, hanem később a püspök íránt kevésbé elkélezett Antonio Bonfini²³ és Petrus Ransanus²⁴ is.

Nedelicei szentségház

16 ■ MOL DL 49525.

17 ■ Családjáról keveset tudunk. Zsigmond anyja I. János Katalin nevű felesége volt, Jánosé a végrendelet készítésekor még fiatalasszony lehetett, mert a végrendelet az özvegynek egy második házasságával is számol.

18 ■ *Zala vármegye története II.* Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula. Zala vármegye közönsége, Bp., 1890. 608. old. A szöveg magyar nyelvű fordítása: Béli Gábor: *Források (végrendeletek)*. In: *Majt.elte.hu/Tanszékek/Majt/Magyar JogtorteNET/magyarazatok/forrasok-vegrendeletek.htm*.

19 ■ Madzsar: *i. m.* 61. old. A kápolna építését 1475-ben kezdhetné Ernuszt, és valószínűleg ennek költségei fedezése céljából adott el ekkoriban egy budai házat: Madzsar: *i. m.* 66. old. Visszafogottan nyilatkozik a kápolna lokalizációjáról: Csemegi József: *A budavári főtemplom*. Képzőművészeti Alap, Bp., 1955. 150. old. A bal láb melletti faragott felület értelmezéséhez Zápolya István (†1487) szepeshelyi (Spišská Kapitula) sírelméket hívtam segítségül.

20 ■ Jelenlegi őrzőhelye: Budapesti Történeti Múzeum. Vö. Balogh Jolán: *Művészet Mátyás király udvarában I.* Akadémiai,

Bp., 1966. 699⁴⁴, 719. old. II. 329. kép.

21 ■ Sigismundus Ernst de Buda nobilis, legutóbb: Tüskés Anna: *Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1365–1526*. Magyarországi diákok a középkori egyetemeken 1. Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Bp., 2008. 4457. sz. 226. old.; Fedeles: *i. m.* 2009¹. 25. old.

22 ■ Veress Endre: *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium IIII. Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864*. Magy. Tud. Akadémia, Bp., 1941. 371–373. old.

23 ■ Antonio Bonfini: *A magyar történelem tízedei*. Fordította Kulcsár Péter. Balassi, Bp., 1995. 39., 948. old. (A Bonfini-hivatkozások esetében a használt kiadás oldalszámait jelzem.)

24 ■ Petrus Ransanus: *A magyarok történetének rövid foglalata*. Közreadja, fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Blazovich László, Sz. Galántai Erzsébet. Európa, Bp., 1985. 61. old.

25 ■ A csonthegy csatáról, a visszavonulásról a pécsi püspökvarba, végül Zsigmond átállításáról II. Ulászló hiveinek táborába és a koronázásról lásd Bonfini: *i. m.* 912–934. old.

Egyházi karrierje meglepő gyorsasággal ér fel a csúcra. Már 1473-ban, tehát igen fiatalon, Janus Pannonius utóda a pécsi püspök hivatalában. Arról a források diszkréten hallgatnak, hogy mikor vette fel a papi rendeket, s egyáltalán, az apai végakaratsnak engedelmessé püspökké szenteltette-e magát. Mátyás halála után Corvin János trónigényét támogatta, a csontmezei vereség után azonban átlépett II. Ulászló oldalára, akinek az 1490-es a székesfehérvári koronázáskor a balján kapott helyet.²⁵ I. Miksa betörésekor a salzburgi püspöki méltóság elnyerésének reményében meginog, de a visszavonulást követő békekötés alkalmával ismét a Jagello-ház főpapjai között találjuk.²⁶ 1492-től már nincs oka s lehetősége politikai irányváltásra. 1494–1495-ben bandériumával segíti a királyt az Újlaki Lőrinc elleni hadjáratban. A győzelem után a király és kísérete püspöki várának vendége.²⁷ Hűségét a király gazdasági, politikai és diplomáciai hivatalokkal jutalmazta. Zsigmond püspök az egyházi jövedelmeken kívül saját kereskedelmi és pénzügyleti tevékenységével is gyarapította vagyonát. Ebben jelentős szerep jutott a Corvin Jánostól visszaszerzett és Thurzó Jánosnak bérbe adott beszercebányai rézbányáknak.²⁸ Az Alföldről Velencébe irányuló marhakereskedelemből is gyarapította vagyonát, az útvonal egyik fontos állomása éppen püspöki székhelye volt. A saját vagyon gyarapítása mellett az egyházi vagyon növelése is foglalkoztatta. Az eszközökben nem válogatott. Például a pécsvárad bencés apátságot erőszakkal foglalta el.²⁹

1494-ben II. Ulászló a kincstár igazgatását bízta rá. Hivatalát csak két évig viselte, mert az 1496-os országgyűlésen megvádolták a bevételek hűtlen kezelésével. Ekkor készítette el azt a királyi kincstári számadáskönyvet az 1494–1496-os évekről, amely csaknem az egész ország adóösszeírását tartalmazza, és a történéseknek jó betekintést nyújt a királyi kincstár működésébe, bevételeibe és kiadásiba. Nem menttek fel a sikkasztás vádjá alól, börtönbe vetették, szabadságát kilenc, arannyal és ezüsttel megrakott,

Virtus

Budára küldött szekérrel váltotta meg.³⁰ 1505-ben rejtélyes okokból és körülmények között meggyilkolták, óriási vagyona még hosszú ideig per tárgya volt.³¹ Temetkezőhelyéül a pécsi székesegyház közelében álló Aranyos Mária-kápolnát választotta.³²

ZSIGMOND A PÉCSI EGYHÁZMEGYE ÉLÉN

Zsigmondban a főpap, a humanista, a mecénás és a politika mellett kereskedéssel is foglalkozó világi nagyúr vonásai ötvöződtek. Egyházmegyéjének több szempontból is jó pástora. Egyfelől ügyel a püspöki teendők gondos ellátására. Talán mert még késlekedett a magasabb papi rendek megszerzésével, a püspöki teendőket 1480-tól megosztotta segédpüspökével, Antal címzetes megarai püspökkel.³³ A canonica visitatio kötelezettségét komolyan vette, hogy javíthasson egyházmegyéje szellemi és anyagi értelemben leromlott intézményeinek állapotán.³⁴

Zsigmond pontifikális működésének ezt a területét dokumentálják az egyházmegye liturgikus könyvszükségletét biztosító lépései.

A magyarországi liturgia egységesítését célzó királyi rendeletnek a XV. században először az esztergomi főegyház igyekezett eleget tenni, és 1480-tól folyamatosan adja ki az egyházmegye misekönyveit, melyeket német és itáliai nyomdákban állítanak elő.

Példáját a században egyedül Ernuszt Zsigmond követte, aki két pécsi misekönyv kiadását finanszírozta.

1487 körül a bázeli Michael Wenssler német meg az első, egyetlen példányban ismert misekönyv. A helyi liturgia sajátos ünnepeit tartalmazó szertartáskönyv díszes a tipográfus egyéb misekönyveihez is használt fametszetes kánonkép.³⁵ E misekönyv bővített változata az 1499-es *Missale secundum morem alme ecclesie Quinqueecclesiensis* című, Johannes Emericus de Spira velencei officinájában Johannes Paep budai könyvkereskedő megbízásából készült kiadvány.³⁶ Johannes Emericus missaléja különös gondnal készült, már tar-

26 ■ Bonfini: *i. m.* 947–948, 957, 978. old.; Fedeles: *i. m.* 2009¹. 26. old.

27 ■ Bonfini: *i. m.* 999. old.; Fedeles: *i. m.* 2009¹. 26. old.

28 ■ Paulinyi: *i. m.* 427–428. old.

29 ■ Megszerzésekor azonnal építkezésekbe kezd. Ennek köszönhetően bukkanhat fel az a címerével ellátott zöld mázas kályhacsempe az apáti lakosztály területén, amely a pécsi püspöki palota Zsigmond-kori építkezéseire is utal. A pécsi püspöki palota kevésbé ismert Zsigmond-kori építkezéseire a korábbi irodalommal: Dercsényi Balázs: A pécsi püspöki palota helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 12 (1968) 2. szám, 114. old. Az itt előkerült kályhacsempekről: Holl Imre: Középkori kályhacsempek Magyarországon I. Az udvari központok műhelyei és hatásuk a vidéki fazekasságra (XIV. század – XV. század). *Budapest Régiségei*, 18 (1958), 272. old. 97. kép. Ezúton köszönöm meg Orosz Krisztinának, hogy megmutatta a pécsváradit leletet. A témával foglalkozó tanulmányának megjelenése a közeljövőben várható: Krisztina Orosz: Stone Tiles from the Benedictine Abbey at Pécsvárad. *Acta Archaeologica Hungarica*, 63 (2012).

30 ■ Kubinyi: *i. m.* 2000. 19. old.

31 ■ Kubinyi: *i. m.* 2000. 19. old.

32 ■ G. S. M. (Geróné Sándor Mária) – G. Gy. (Gerő Győző): A pécsi püspökvár Aranyos Mária-kápolnája. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Katalógus. Szerk. Mikó Árpád, Takács Imre. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 1994. 270. old.

33 ■ Fedeles: *i. m.* 2009¹. 27. old.

34 ■ Uo.

35 ■ Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, S 456 2°Helmst. RMK III. 2.; Jacobus Weale – Hanns Bohatta: *Catalogus Missalium Rituus Latini*. Londinii, 1928. Reprint Ed. Martino Publishing, Mansfield Centre, 1999, Nr. 1608. Leírása: Bors Gedeon: A legrégebben nyomtatott pécsi misekönyv. *Magyar Könyvszemle*, 101 (1991), 258–261. old. A kánonkép első közreadója: Paul Heitz – Wilhelm Ludwig Schreiber: *Christus am Kreuz: Kanonbilder der in Deutschland gedruckten Messbücher des XV. Jahrhunderts*. Heitz, Strassburg, 1910. Taf. 14.

36 ■ CIH 2302.; Hubay Ilona: *Missalia Hungarica*. A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára és a Magyar Bibliophil Társaság, Bp., 1938. 27–28. old. és 10. sz.

talmazta a modern könyv formáját és elemeinek többségét. A korábbi esztergomi misekönyveken alapult, de voltak pécsi egyházmegyei sajátosságai is.³⁷ Cím-lapja igényes. Vörös betűkkel szedték a címfeliratot és szép könyvárusjelvényt helyeztek alá, a könyv végét pedig kolofon zárja. Mindössze négy példánya maradt fenn,³⁸ egy kivételével³⁹ valamennyit pergamenre nyomtatták. A kötetet gondos munkával készült fametszetes kánonkép, figurális és ornamentális iniciálék díszítik. A kánonképhez a nyomdász az 1495-ös esztergomi misekönyv fametszetét hasznosította.⁴⁰ A pergamenre nyomtatott példányok kánonképét és nyomtatott iniciáléinak jó részét kézzel kifestették. Mivel az ornamentika motívumkincse és színei, valamint a festéstechnika a három kifestett példányban hasonló, joggal feltételezhető, hogy a kifestés a nyomda közelében történt.⁴¹ A festő a Velencében nyilván nagy számban dolgozó, szeriális megrendeléseket kielégítő mesterek köréből került ki.

A két pécsi nyomtatott misekönyvvel kapcsolatban Borsa Gedeon jogosan állapítja meg 1991-ben, hogy nem véletlenül a pécsi egyházmegye követi Magyarországon elsőként az esztergomi főegyházat saját nyomtatott liturgikus könyvvel. Ehhez Ernuszt Zsigmondnak egyházi javadalma mellett családi vagyonára és egyéb jövedelmeire is szüksége volt.⁴²

Meglepő a pécsi misekönyvek díszítettsége. Az egyházmegyék misekönyveinek, breviáriumainak általában csak egy-egy gazdag, bibliofil főpap magánhasználatát szolgáló, pergamenre nyomtatott példányt díszítették a kódexekhez hasonlóan.⁴³ Nem tudhatjuk, hogy anyagi haszon reményében, az érték-megőrző képességben, vagy a megrendelő bibliofil igényében rejlik-e a magyarázat. A forrásokban nem található Zsigmond püspök könyveire, könyvére vonatkozó adat, ami azonban nem zárja ki, hogy egy saját célra beszerzett példányból celebrálta miséit.

Egy kérvény arról értesít, hogy Ernuszt Zsigmond a pécsi székesegyház liturgiájának pompáját a nyomtatott misekönyvön kívül díszes kódexekkel is emelni kívánta. 1502-ben ugyanis azzal a meg nem tagadott kéréssel fordult VI. Sándor pápához, hogy engedje át

hat évre Szegedi Gergelyt (Gregorius de Segedino), a másolásban és díszítésben nevet szerzett pálos szerzetest a püspöki palotába, hogy kötetlenül dolgozhasson a püspökségnek.⁴⁴

Ernuszt János végrendeletében szól a pécsi székesegyház elhanyagolt állapotáról, és kéri fiát, hogy gondoskodjon egyháza rendbetételéről. Zsigmond igyekezhetett az apai óhajnak eleget tenni. Egykorú forrás, VI. Sándor pápa 1500. október 10-én kelt levele és a szakirodalom is őt tartja a szentély és főhajó gótikus boltozata, továbbá a nyugati homlokzat mérműves ablakai építtetőjének.⁴⁵ Ezekből a kőtár kevés gótikus követ őriz. VI. Sándor pápa levele engedélyezi a környéken (ti. Pécs) „igen nagy hírű” Jakab bencés szerzetesnek, hogy a kolostoron kívül, a püspöki palotában lakhasson mindaddig, amíg a székesegyházban fest – körülbelül egy évig.⁴⁶ Ennek a Jakab mesternek a munkásságát nem ismerjük. Ezzel szemben ismerünk egy feliratot, amely egykor a székesegyház fő szentélyében, a középső késő gótikus ablak fölött volt olvasható, s amelyet Koller József közölt először 1804-ben. A humanista kapitálisokkal írott szöveg Demetrius lapicida itteni, 1505-ben bevégzett munkájára utal.⁴⁷ Ez több szempontból is megdöngölendő. Egyfelől felborítja a dóm körüli munkálatok feltételezett kronológiáját. A kőfaragó munkáját megelőzte volna a festő? Másrészt a ritka göbös betűk használata némi összefüggést sejtet a gyurgyeváci, 1483-as évszámot viselő címertábla feliratával. Két, megválaszolhatatlan kérdés kívánczik ide. Az első: egy lapicida dolgozott volna húsz éven keresztül Zsigmond püspök megbízásából? A második: Ernuszt Zsigmondnak kedves volt-e valamiért ez az írástípus?

Végül 1690-ben, miután a várost visszafoglalták a töröktől, a városparancsnok elvitt a székesegyházból egy díszes szentélyrácsot, amelyről nem tudjuk, Zsigmond püspök, vagy pedig az utódja idejében készült-e.⁴⁸

A XV. század végén a növekvő török veszély óriási erőket és anyagi áldozatokat kívánt az uralkodótól és a méltóságviselőktől, különösen a Délvidéken. Itt az

37 ■ A kérdés irodalmának és eredményeinek legújabb összefoglalása: Török József: A pécsi liturgia. In: *A pécsi egyházmegye története, i. m. I. köt.* 549–551. old.

38 ■ Kettőt az Országos Széchényi Könyvtár, egyet-egyet a pannonhalmi Benedekrendi Főapátság, illetve a pécsi Egyházmegyei Gyűjtemény őriz. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Inc 989, 990.; Pécs, Egyházmegyei Könyvtár, V. V. 8. Faksimile kiadása és tanulmánykötet: *Missale secundum morem Alma Ecclesie Quinqueecclesiensis. Venetiis, 1499.* Kiad. Schöck Gyula, [Szekszárd], 2009. A kiadványt dr. Sarbak Gábornak köszönhetően tanulmányozhattam, Pannonhalmi, Benedekrendi Főapátsági Könyvtár, 122. H. 27.

39 ■ Inc. 990.

40 ■ Hubay: *i. m.* 7. sz. CIH 2316.

41 ■ A velencei díszítés lehetőségéhez lásd: *Pannonia Regia*, Kat. IX-16 (Wehli Tünde). A korábbi irodalom a nyomtatványok budai kifestésével számol: Berkovits Ilona: A Pécsi Püspöki Könyvtár festett kéziratái és ősnymtatványai. *Magyar Könyvszemle*, 61 (1937), 48. old.; Soltész Zoltánné: A Széchényi Könyvtár legszebb illuminált olaszországi ősnymtatványai. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* (1957), 140. old.

42 ■ Borsa: *i. m.* 217. old.

43 ■ A pécsi misekönyvnek valamennyi példánya gyűjteményi darab, eredeti possessoruk ismeretlen, de a pécsi egyházmegyén belüli használatukat a Szent Gratianusra vonatkozó utólagos bejegyzés több kötetben alátámasztja. Közülük a legkorábbi a pécsi missale bejegyzése, mely igényesebb, vörös betűkkel készült, a XV–XVI. század fordulóján. Kevés használói bejegyzésük rövid ideig tartó használatot feltételez.

44 ■ Zsák J. Adolf: Segedi Gergely, egy ismeretlen scriptor és miniator. *Magyar Könyvszemle*, UF 15 (1907), 146–148. old.

45 ■ A szentély boltozatáról: Josephus Koller: *Historia episcopatus Quinqueecclesiarum*. IV. Posonium, 1796. 506. old.

46 ■ Vatikán, Regesta Supplicationum Alexandri VL-ti, T. 1104. f. 170. 1500. oct. 10. – 28. közli: Dr. Tóth-Szabó Pál. *Művészet*, I (1902), 229. old.

47 ■ A kérdéssel összefoglalóan: Szekér György: Demetrius lapicida. Egy pécsi kőfaragó mester az 1500 körüli időkből. *Műemlékvédelmi Szemle*, 2 (1992) 2. szám, 17–24. old.

48 ■ Farbak: *i. m.* 39. old.

49 ■ Zágráb, Hrvatski Povijesni Muzej, Inv. br. 6771. 63x53x7,5 cm.

itáliai és az itáliai stílust szorosan követő dalmát építõmesterek jelenléte folyamatos. Ernuszt Zsigmond várépítkezéseinek, erõdítéseiinek leglátványosabb reneszánsz elemei a címerével ellátott faragott kövek.

A szentgyörgyvári (Gyurgyevác) óvár kaputornyáról származó vörösmárvány címerkõ a rajta olvasható 1488-as évszám alapján a reneszánsz korai címeres emlékeinek sorát gyarapítja.⁴⁹ A faragvány stílusát, mesterét a szakirodalom hol Budához, hol Zágráb tágabb köréhez köti.⁵⁰ Ebben a kérdésben méréség lenne állást foglalni, de az alább említendõ párhuzamok Buda felé vezetnek. A képzõ karakteres elemeit, nevezetesen a címert körülölelõ gyümölcskoszorút a motívumok elrendezése és részletformáik a Batori Miklós váci püspök nógrádi várában elõkerült, 1485-ös évszámmal ellátott címeres kõvel, az ecsedi várból származó 1484-es készítésû címeres kõvel és Hispanus Jakab budai sírkõjével rokonítják. A sajátos, fûróval készült, pontsoros levélkeretezés ugyancsak Batori egyik – Giovanni Dalmata részvételével folyó – építkezésének, a nógrádi várnak 1483-ból fennmaradt faragványán bukkan fel. Ugyanezt a technikát alkalmazta a budaszentlõrinci pálos kolostor Remete Szent Pál sírjának alkotója is 1484-ben.

A lófõpajzs az 1460-as években tűnik fel az itáliai heraldikában, de már nem valóban használt, hanem csupán a képzõmûvészetek területén hasznosítható formaként.⁵¹ A magyarországi épületszobrászatba Ernuszt vezette be ezt a formát, s egy másik, vele kapcsolatban álló faragvány tanúsága szerint következetesen alkalmazta. Figyelmet érdemlõ a felirat korai humanista kapitális. Ennek jellegzetes, göbös I, N és H betûi az erdélyi Mikoláné Kemény Anna sírkövén jelennek meg elsõként a magyar epigráfiában a XV. század közepén, közel egy idõben a típus itáliai, a XII. századit követõ újrafelbukkanásával.⁵²

A szentgyörgyváritól eltérõ stílusorientációjú Pécs elsõ, ugyancsak Zsigmond püspökhöz köthetõ reneszánsz kõemléke: egy címeres kõ a püspökvár déli kaputornyáról.⁵³ Az 1498-as évszámot viselõ, antikva betûs feliratos kõ keretezése gótikus. A címertartó

alakok formaadása és típusa a gótika és a reneszánsz határán áll. A szárnyas alakok az északi – például cseh – mûvészet úgynevezett vademberei és az itáliai mûvészet szárnyas puttói-angyalai között állnak. Északias jellegüket a kétféle – bajszos és borotvált – arctípus adja, fügefalevéllel takart, izmos, meztelen testük az itáliai puttókat idézi. Társuk a hazai emlékanyagban Geréb László 1485 körüli címeres kõve a gyalui várból.

ERNUSZT ZSIGMOND ÉS A HUMANIZMUS

A történészeket Ernuszt Zsigmond elsõsorban politikusként, egyházfõként foglalkoztatja, pedig a humanizmushoz való viszonya e szempontból sem érdektelen. Rokonszenvét, odaadását, mint fentebb már láttuk, nemritkán egyéni érdekei irányítják. Ilyen megközelítésben szól megvetéssel Ludovicus Carbóval (Lodovico Carbone) folytatott dialógusában az 1472-es összeesküvés szereplõirõl, köztük Vitéz Jánosról és Janus Pannoniusról.⁵⁴ Az irodalomtörténészek a Carbo-korvinával összefüggésben,⁵⁵ illetve újabban mint a klasszikus ókor emlékeinek, feliratainak gyûjtõjét humanistaként értékeli.⁵⁶ A mûvészet-történészeket a pécsi építkezések mellett a címerrel ábrázoló kõfaragványok érdeklik.⁵⁷ Az összefoglaló munkák sommás megállapításai és a tanulmányok részeredményei ellenére Ernuszt Zsigmondról alkotott képünk korántsem teljes. A még hiányos képnek a formálásához kívánok hozzájárulni az itáliai humanista tanultság magyarországi hasznosításnak vizsgálatával.

A vonatkozó emlékkõr élén Ludovicus Carbo munkája áll, a *Dialogus de laudibus rebusque gestis regis Mathiae* (Dialógus Mátyás király viselt dolgairól és dicsõségérõl).⁵⁸

A szakirodalomban bőven traktált, de több szempontból feldolgozatlan kötet szerzõje egy Guarintanítvány, Ernuszt Zsigmond tanára. E mûvét a benne foglalt és a belõle még hiányzó események alapján 1473 táján írhatta Ferrarában. Másolója az újabb kutatások szerint Nicolaus Mascatinus volt,⁵⁹

ARMA SIGISMVNDI EP(ISCOP)I QVI(N)QVE ECCLESIIENSIS ANNO D(OMINI) 1488.

50 ■ A kérdés utóbbi összefoglalásai: Farbaky Péter: A budai palota Mátyás király és a Jagellók idején. Epa.oszk.hu/02100/02120/00029/pdf/ORSZ_BPBTM_29_205.pdf. és Mirko Valentić – Lada Prister: *Zbirka kamenih spomenika II*. Dopunjeho izdanje, Zagreb, 2002. No 115.

51 ■ Bertényi Iván: *Új magyar címerteremtés*. Maecenas, Bp., 1998. 17. old.

52 ■ Balogh Jolán: *Kolozsvári kőfaragó műhelyek. XVI. század*. Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportja, Bp., 1988. 277. kép és Brown 49. tábla

53 ■ Boncz Ödön: Csáktornyai Ernuszt Zsigmond címere Pécsen. *Archaeologiai Értesítő*, ÚF 11 (1891), 152–157. old.; Szõnyi Ottó: *A pécsi püspöki múzeum kőtára*. Taizs Ny. Pécs, 1906. 247–249. old. 772. sz.

54 ■ Már a késõbb tárgyalandó mû bevezetõjében és szinte teljes szövegében.

55 ■ Pajorin Klára: Humanista irodalmi mûvek Mátyás király dicsõítésére. In: *Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára*. Szerk. Rázsó Gyula, Molnár László. Zrínyi, Bp., 1990. 341–344. old.

56 ■ Ritoókne Szalay Ágnes: A római föliratok gyûjtõi Pannóniában. In: *Pannonia Regia, i. m.* 323–324., 320. old. 2. kép., és ugyanezt lásd még „*Nympha super ripam Danubii*”. *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi mûvelõdés körébõl*. Balassi, Bp., 2002. 85. old. (Humanizmus és reformáció. Szerk. Jankovits József)

57 ■ Balogh Jolán in: *Schallburg '82*. Kat. No. 642 (a korábbi irodalommal).

58 ■ Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, K 397. Pergamen, ff 40. 184×128 mm. Írása antikva rotunda. Másodlagosan felhasznált selyemkötésben, aranymetszéssel. A kötetet gr. Teleki József vásárolta a 19. század derekán és ajánlódta a jelenlegi õrzõhelynek. Leírását és korábbi irodalmát lásd: carbo.mtak.hu/hu/study.htm (Rozsondai Marianne leírása). Lásd még uõ: <http://carbo.mtak.hu/hu/start.htm> (studium internetes kiadása, Abel Jenõ átírásával és Kazinczy Gábor magyar fordításával, a korábbi irodalommal).

59 ■ Albinia de la Mare meghatározását lásd az elõzõ jegyzetben említett publikációban.

az emendálást Carbone végezte. A könyv egyszerűen díszített ferrarai munka. Mivel a kötet megrendelője Ernuszt Zsigmond lehetett, a díszítés feltehetően az ő ízléséhez igazodik. Az ajánlást bevezető (1r) és a szövegkezdő (4r) oldal színes-aranyozott alapon fehér indás keretelésű. A szöveget arany alapon zöld indából formált, virágdíszes iniciálé vezeti be. Az inda szerkezete, a fonatdíz és a növényi motívumok rokonai, végül a színek Federigo da Montefeltro Ferrarában, 1474 után készült evangeliariumában fedezhetők fel,⁶⁰ a rácsmotívumnak és a virágdísznek közeli rokona a Bartolomeo Cipolla leveleit tartalmazó, 1470 körüli padovai kötet, amely a ferrarai műhelyeknek is irányt adott.⁶¹ Az első oldal pontatlan színezésű Mátyás-címerének rajza a király 1458–1470 között vert második aranyforintját követi.⁶² Ebből a pénzérméből, amint azt Carbone is írja, a magyarországi diákoknak köszönhetően sok volt Ferrarában.

A Carbone és Ernuszt Zsigmond dialógusát közlő mű megírására valószínűleg az utóbbi ösztönözte a szerzőt. A mű két tartalmi egységre osztható. Az első a Mátyás királynak szóló ajánlás. A második Mátyás származása kapcsán Hunyadi Jánossal, a törökverő harcossal, majd Mátyás királlyal foglalkozik, akit hadvezérként és a tudományok, művészetek pártfogójaként mutat be. Hadi tetteinél, katonai képességeinél fogva az ókori történelem legnagyobb császáraival, hadvezéreivel, többek között Julius Caesarral, Scipióval, Marcellusszal, Hannibállal, Sertoriusszal vetekszik. Ugyanakkor az

irodalom és a történelem iránt vonzó mecénás. A beszélgetőtársak a tudományok szeretetét és művelését a hadviselés fölé helyezik. E ponton egy középkori uralkodóval, Bölcs Alfonzzal vetik össze a magyar királyt.⁶³ Ismereteink szerint ez, a Mátyás dicsőítését

célzó művek sorában korai munka használja elsőként Mátyásra a később toposzként alkalmazott „gazságos” jelzőt.

A szövegből kiviláglik, hogy Carbone reményei szerint jövőbeli mecénását látja Ernusztban. Nyíltan megvallja azt is, hogy a mű megírásával a király kegyét kívánta elnyerni, meghívást és további művek rendelését. A beszélgetésben szóba kerül az 1471-es összeesküvés, és a beszélgetőtársak – Carbone és Janus kölcsönös ellenszenvé miatt, valamint hogy hízelegjenek a humanista főpapjaitól ekkoriban éppen eltávolodó Mátyásnak – elmarasztalják az áruálló pécsi püspököt. Carbone viszonylag jól ismerhette a magyarországi viszonyokat, de Ernuszt is számos értékes adalékot szolgáltatott. A moldvai hadjárathoz fűzött beszámolójában leír egy művészi falképet, amelyet a budai királyi várban

látott. A festmény Daróczi János hősi halálát ábrázolta, olyan öltözetben és fegyverzetben, amelyet a harcban viselt. Ez a képírás a középkori királyi vártörténetére nézve forrásértékű.

Kérdés, megkapta-e Mátyás a kötetet. Kételyre itt a könyvnek a korvinákétól eltérő utólete ad okot: közismerten a Délvidéken bukkant fel a XIX. század első felében. Ráadásul Ernuszt 1473-ban, pécsi püspökké kinevezése idején már érzekelte Mátyás harag-

Címeres kófaragvány, Pécs

60 ■ Vatikán, Biblioteca Apostolica Vaticana, Urb lat. 10.f. 75r. lásd: *Biblioteca Apostolica Vaticana, Liturgie und Andacht im Mittelalter*. Hrsg. vom Erzbischöflichen Diözesanmuseum von Köln. Belsler, Stuttgart, 1992. 342. old.

61 ■ Glasgow, University Library, MS Hunter 275 (U.5.15), lásd: J. J. G. Alexander: *Italienische Buchmalerei der Renaissance*. Prestel, München, 1977. 19. old., Abb. XI.

62 ■ Rozsondai Marianne észrevétele (lásd a kódex internetes kiadásának bevezetőjében.) Az érmét közli: Lajos Huszár: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. Corvina, Bp., 1979. Nr 674.

63 ■ Lásd a mű internetes kiadását és Pajorin: *i. m.* 341–344. old.

64 ■ Bonfini: *i. m.* 784. old. Mátyás látogatására és Janus pécsi nyughelyére vonatkozóan a legpontosabban egy dokumentum alapján: Iványi Béla: *Egy 1526. előtti ismeretlen formulás könyv.*

Történeti Tár (1904), 529. old., 182. sz.; Boda Miklós: Pécs–Medvevár–Pécs: Janus Pannónius a pécsi utóélet tükrében. In: *Humanista műveltség, i. m.* 81–82., 90. old. A pécsi temetés előmozdítójaként, holttestének Pécsre szállítójaként felmerült a humanista Handó György pécsi prépost (1474–1478) neve és szerepe is: Boros László: Adatgyűjtemény Janus Pannónius sírhelyének kérdéséhez. In: *Humanista műveltség, i. m.* 90. old. A pécsi síremlék feliratáról, amely Janus neve mellett sírfeliratul szánt epigrammáját is tartalmazta és a síremlék típusáról, formájáról egy későbbi metszet alapján: Petrovich: *i. m.* 124–125. old.; Rózsa György: Janus Pannónius síremléke. In: *Janus Pannónius tanulmányok, i. m.* 209–213. old.

65 ■ Boros: *i. m.* 92–93. old., lásd az előző jegyzetet is.

66 ■ Az antik epigráfia emlékei iránti érdeklődésről és az anyag gyűjtéstörténetéről: Roberto Weiss: *The Renaissance Discovery of Classical Antiquity*. Basil Blackwell, Oxford, 1969. Magyar

jának enyhülését, s gondoskodott Janus Pannonius méltó eltemetéséről.⁶⁴ A sír vagy a Szent János-, vagy az Aranyos Mária-kápolnában lehetett, ahová Zsigmond püspök is temetkezhetett.⁶⁵

ERNUSZT ZSIGMOND ÉS AZ ÓKOR

A XV. század vége felé Ernuszt Zsigmondban is felébred az a római kőfaragványok és feliratok iránti érdeklődés, amiről Bonfini Mátyás királlyal kapcsolatban ír igen lelkesen. A királyi példa mellett ebben az itáliai humanistákkal és feliratgyűjtőkkel is kapcsolatban álló Megyericsei János és Geréb László erdélyi püspök feliratgyűjtése is ösztönözhetette.⁶⁶ Zsigmond püspök nem szállíttathatott szekérszámba római köveket a palotájába. Annyi biztos, hogy a humanisták körében híres, Brigetióból elhozott „Schola speculatorum” követ 1500 körül a pécsi püspök Mátyás palotájából budai házába vitette.⁶⁷ Továbbá Ernuszt püspök környezetében volt a pécsi vagy eszéki (Mursal) leletként ma is meglévő, Virtusnak és Honornak (Férfiasság és Tisztesség) dedikált II. századbéli fogadalmi oltár.⁶⁸ A Victoriaként ábrázolt Honort és a Marsként megjelenő Virtust ábrázoló oltárt Lucius Ulpius Marcellus, Alsó-Pannonia császári helytartója állította.⁶⁹ Az oltár különös becsét a domborműveknek és felirataiknak a humanista eszmékkel rokon tartalmának köszönhetette.

Az időben is korai, Mátyást dicsőítő, Itáliában készítettett követ és az élete vége felé a frissebb itáliai humanista tendenciák iránt megmutatkozó fogékonyság között, amit a római faragványok példáltak, Zsigmond püspök a mecenatúra több területén és formájában érvényesítette az itáliai ihletésű reneszánsz művészet iránti elkötelezettségét.

MÁTYÁS KIRÁLY TEMETÉSI PAJZSA

Személyes reprezentációjának része lehet az a *pavese* (gyalogsgági pajzs) mintájára készült pajzs, melyet jelenleg a párizsi Musée de l'Armée őriz.⁷⁰ A dom-

Honor

borított bőrrrel bevont, aranyozott-színezett fapajzs a körirat betűtípusa és a szövegekzöket jelző lecsontolt gallymotívum alapján a késő gótika emléke. A halálhoz fűződő devóciós funkcióját körirata igazolja:

Alma.dei/genitrix.Ma/ria.interpella

/pro.Rege.Mathia/

(Istennek kegyes szülőanyja, Mária, járj közben Mátyás királyért).

A Mátyás temetési szertartását megörökítő források, elsősorban a valamennyi későbbi leírásnak is forrásul szolgáló Antonio Bonfini *Rerum* című munkája a legapróbb részletekig beszámolt mind a bécsi ravatalról, mind a székesfehérvári bazilikában lezajló temetési szertartásról.⁷¹ Írtak a király uralkodói jelvényeiről, hadi zászlóiról, fáklýákról, de pajzsokról nem. Bonfini a szertartás egyházi és világi főszereplőit is gondosan felsorolta, ám Ernuszt Zsigmond neve nincs köztük. Egy 1631-es forrás arról tájékoztat, hogy Sopronban is őriztek egy Mátyáshoz köthető és hasonló tartalmú feliratos pajzsot – napjainkra nyomra vesztett.⁷² Részben ebből vonható le az a következtetés, hogy több pajzs is készült az ünnepi alkalomra. Emellett szólnak a Mátyás közepre, lángkoszorúba foglalt⁷³ címere köré helyezett pajzsok is, Galícia,⁷⁴ Morvaország, Kálmáncsehi Domonkos és Ernuszt Zsigmond címerével. Az írott forráson túl az utóbb felsorolt, tartományi és egyházi méltóságviselőket képviselő címerek vezették Hoffmann Edithet ahhoz a felismeréshez, hogy több is készült e pajzsokból, mégpedig ajándékon felülemelkedő funkciót, a király lelki üdvét szolgáló.⁷⁵ Vajay Szabolcs a párizsi pajzs szereplő címerekkel és a további feltételezhetőekkel számolva legalább öt elveszett pajzsot feltételez.⁷⁶ Bonfinitől tudjuk, hogy a világi és egyházi arisztokrácia képviselői, például a szertartást végző fehérvári prépost, hozzájárultak a temetés költségeihez.⁷⁷ 1522 és 1527 között készült krónikájában Ludovicus Tubero emellett arról is beszámol, hogy országszerre, például szülővárosában, Ragusában is tartottak gyászszertartásokat a székesfehérvári temetéssel egyidejűleg, miközben ennek költségeihez is hozzájárul-

vonatkozásban: Johannes Sambucus: *Emblemata*. Cristopher Plantin, Antwerpiae, 1564. August Bruck tanulmányával. Akadémiai, Bp. 1982. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XI)

67 ■ Ritoókné Szalay: *i. m.* 323–324. old. és 320. old. 2. kép.

68 ■ Magyar Nemzeti Múzeum ltsz. R-D 352.; Ritoókné Szalay: *i. m.* 323–324. old.

69 ■ Az oltár készítőjéről: Vécsey Tamás: *Lucius Ulpius Marcellus*. Magyar Tud. Akadémia, Bp., 1882. Az oltárról a régebbi irodalommal Nagy Mihály in: *Pannonia Regia*, kát. 326. old. VI-2. sz.

70 ■ Inv.-Nr. J. 7.

71 ■ Bonfini: *i. m.* 894–898. old. A temetés utóbbi leírása: E. Kovács Péter: *Matthias Corvinus*. Officina Nova, Bp., 1990. 187–193. old.

72 ■ Kopcsányi Pap Márton tudósításáról: E. Kovács Péter: *Mátyás temetése*. *História*, 11 (1989), 3. szám, 8. old.

73 ■ Heraldikailag pontatlan, mert a kettős kereszt magyar országcímere és a cseh kettős farkú oroslán helyet cserélt.

74 ■ A szakirodalomban ezt a címet, mivel pontatlan, szívesen tévesztik össze Bosznia ugyancsak többféleképpen előforduló címereivel.

75 ■ Hoffmann Edith: Mátyás király pajzsa Párizsban. *Turul*, 42 (1928), 68–70. old.

76 ■ Szabolcs de Vajay: L'héraldique du bouclier funéraire de Mathias Ier, roi de Hongrie. *Archives héraldiques suisses*. Annuaire 1967. (Különnyomat) 4. old.

77 ■ Bonfini: *i. m.* 898. old.

78 ■ Ludovicus Tubero: *Kortörténeti feljegyzések (Magyarország)*. Fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet. Közreadja Blazovich László és Sz. Galántai Erzsébet. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 4.) Szegedi Középkorász Műhely, Szeged, 1994. 65. old

tak.⁷⁸ Nem elképzelhetetlen tehát, hogy a Vajay által feltételezettnél, aki csak a párizsi pajzsról hiányzó tartománycímerekkel számol, is több pajzs készült, tartományok mellett városok, illetve egyházi és világi személyek összefogásával.⁷⁹ Ezeket a pajzsokat a ravatal körül helyezhették el, majd a temetkező kápolna díszítményeit alkották. Az uralkodót körülvevő alattvalói pajzsok iránti igényt III. Frigyes reprezentációja sugallhatta, akinek szoboralakját már 1443-ban címerpajzsok tömege fogta körül a bécsújhelyi Szent György-kápolna homlokzatán.⁸⁰

A személyes reprezentáció fő területe a címerhasználat volt. A hivatali munka pecsételését igényelt. Ernuszt Zsigmondnak csak a gyűrűspecstjét ismerjük. Az 1480. május 19-én kiállított dokumentumon függő, vörös viaszba nyomott, nyolcszögletű pecsét annak az itáliai reneszánszra jellemző főpapi pecsétnek a redukált formája, amelynek alsó térfelében a fölötté álló szenthez imádkozva forduló tulajdonos alakját méltóságjelvényével koronázott családi címere váltja fel. A kerek talpú pajzsban a torony két oldalára ezúttal ötágú csillag került. A pajzs fölött infulával ellátott püspöksüveg lebeg. A köriratban S E monogram és E Q szigla olvasható.⁸¹ A pecsét megalkotásához a pécsi püspöki székben előd Janus Pannonius gyűrűspecstje szolgálhatott modellként.

ERNUSZT II. JÁNOS

Zsigmond öccséről a korabeli források kevés jót mondanak. Johann Dernschwamtól tudjuk, Hampó (egyik birtokuk nevét is tőle nyerte) Hampel, Hamsel melléknevei lebecsülők, együgyű vagy visszahúzódó személyre utalnak.⁸² Amíg élt, Zsigmond igazgatta a birtokokat, de János sem volt tétlen. Ezt számos általa szignált és pecsétjével ellátott okmány jelzi.⁸³ Csáktornyát és Muraközt igazgatta, majd amikor a család visszakapta a besztercebányai bányákat, a bérlőkkel áruszállítással kapcsolatos ügyletekből – mások érdekeit is sértve – gyarapította vagyonát. Többször viselt magas hivatalt. Társadalmi rangját jelzi, hogy utolsó felesége már sziléziai hercegnő, Alsólendvai Bánfi Miklós özvegye. Tőle született a mohácsi csatában elesett fia, Ferenc, akinek két fiával, III. Jánossal és Gáspárral kihalt a család.⁸⁴

Papp Szilárd kutatásainak köszönhetően tudjuk, hogy birtokain János várátépítéssel, erődítéssel foglalkozott (Csáktornyán), és templomok korszerűsítésére, gazdagítására is vállalkozott. A kereskedelmi szempontból fontos Nedelice templomán kisebb átalakítások mellett egy formagazdag, a felvidéki és erdélyi művészetben kedvelt késő gótikus szentségházat építtetett.⁸⁵

Hosszú évtizedek csendje után újabban került az érdeklődés középpontjába a Nemzeti Múzeumban őrzött, a Rozgonyi, Ernuszt és Pálóci családok címérével ékesített kehely.⁸⁶ Az aranyozott ezüst, sokféle ötvöstechnikát hasznosító művet irodalma egyfelől a XV–XVI. század fordulóján tevékeny Antal kas-

sai ötövöshöz köti, másfelől a XV. század végi budai készítést sem zárja ki. A két család együttes heraldikus megjelenését egyedül az magyarázhatja, hogy Pálóci Imre főlovászmester és Rozgonyi Dorottya leánya, Pálóci Anna Ernuszt II. János első felesége volt. A kehely házasságkötésük ünnepére, vagy a korán meghalt fiatalasszony emlékére készülhetett, nyilvánvalóan a címerek tulajdonosainak személyétől nem függetlenül.⁸⁷

Az alábbiakban a három Ernuszt fentebbi, a műpártolást előtérbe állító élettörténetéből levonható tanulságokat összegzem.

Ernuszt Jánosnak a magyarországi történelemben betöltött szerepét a Károly Róbert-kori Nekcsei Demeter tárnokmesteréhez hasonlítanám. Az éppen uralkodó király akaratából, kiemelkedő pénzügyi szakértelmüknek köszönhetően sokat tettek gazdaságilag szétesett országuk talpra állítása érdekében. Mindkettő viszonylag alacsony sorból küzdötték fel magukat koruk társadalmi hierarchiájának csúcsára. Természetesen a XV. század második felében élt ember arcvonásai plasztikusabbak a nála mintegy százötven évvel korábban tevékenykedőnél. Ernusztnek a fel-

79 ■ Mátyás további, például a Thuróczy-krónika 1488-as augsburgi kiadásának címerkörében helyet foglaló és a pajzsról hiányzó címerai körül helyezhették el ezeket, méltóságviselőkével egyetemben.

80 ■ A székesfehérvári típusú pajzsok használatáról a Mátyást halálában három évvel követő császár katalógia körül elhelyezett tartományi címerek tanúsodnak, melyekből fennmaradt néhány darab. Hivatkozással a bécsi Historisches Museum der Stadt Wienben őrzött pajzsokra: Balogh: *i. m.* 1966. 428. old. illetve ugyanő in: *Schallaburg*, 1982. No 128.

81 ■ 1. MOL DL 14703-V 8, 282, függő, Pécs, 1480. május 19. Maróti Mátyás kérésére átírja és megerősíti az András pécsi püspök által 1453. június 29-én kibocsátott oklevelet, mely a Valpó várban levő Szent László-kápolna kiváltságaira vonatkozott. A corroboratio említi a gyűrűspecstet. Hátyán, zöld zsinóron természetes színű viasz pecsétfészekben nyolcszögletű vörös viaszpecsét, kb. 1,1 × 1,6 cm. Kerek talpú pajzsban várfal, közepén kiemelkedő toronnyal. A toronyban ablak. A torony két oldalán egy-egy ötágú csillag. A pajzs fölött püspöksüveg, kétoldalt lecsüngő szalaggal, valamint S és E betűvel. A pajzs mellett baloldalt É és Q, a jobb oldali és a pajzs alatti betűk kivehetetlenek. 2. Buda, 1490. augusztus 15-én kelt szövetséglevélen (MOL DL 19.669) Corvin Jánosé és több püspöké között, felkent, viaszba nyomott pecsét.

82 ■ *Középkori leveleink 1541-ig*. Szerk. Papp Lajos, Hegedűs Attila. Tankönyvkiadó, Bp., 1991. (Régi Magyar Levelestár, 1.) 206. sz.

83 ■ Mivel birtokai fekvése miatt ügyeit a mai Magyarország határain kívül intézte, tevékenységét a MOL DL anyaga alig képviseli.

84 ■ Életről újabban: Papp: *i. m.* 126–127. old.

85 ■ Papp: *i. m.* Csáktornyai: 156. old. 148. old. 33., 34. kép; Nedelice: 128–129. old., 131. old. 9. kép, 143. old. 25. kép, 144. old. 27. kép, 145. old. 28. kép, 147, 148. old., 156. old. 48., 49. kép 86 ■ *Cím. Sec. II.* 1.2.

87 ■ Tóth Szabó Pál: Antal kassai ötvös. *Művészet*, 1 (1902), 6. szám, 41. old.; *Hunyadi Mátyás, a király. Hagomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490*. Katalógus. Szerk. Farbak Péter, Spekner Enikő, Szende Katalin, Végh András. Budapesti Történelmi Múzeum, Bp., 2008. Kat. 10.24. sz. (Kiss Etele)

88 ■ Lásd Kubinyi: *i. m.* 2000. 19–21. old.

89 ■ Bonfini: *i. m.* 39–40. old.

emelkedéshez, képességei kibontakoztatásához zsidó vallása helyett a keresztény hitet kellett választania. Ernuszt János abban a korban lett mélyen vallásos, egyházát anyagilag és papi pályára szánt fián keresztül emberileg is támogató katolikus, amikor a papság hite, beleértve a főpapokat is, valamelyest megbicsaklott. Számára a papi pálya nyilván egyfelől a társadalmi hierarchia csúcsának elérése mellett a belőle még hiányzó humanista műveltség birtoklását is jelentette. Iskolázottságáról nincsenek adataink, de nyilvánvalóan sok irányba nyitott, kora problémáit jól látó és megoldani kész ember volt. Királyának az anyagi áldozatvállalásig odaadó híve: végrendeletében sem hagyja cserben, érte vállalt kezességeinek betartását az örökösöktől is elvárja. Ez a végakarát, a XV. századon végigtekintve, egyedülálló. A pénzzel, kereskedelemmel való foglalkozás azonban magában hordozhatta az erkölcsileg megkérdőjelezhető vagy értelmezhető lépéseket is.

Zsigmond ellentmondásos személyiség. Kortársai egyfelől kapzsi, pénzéhes embernek tartják. Corvin János a Hunyadi-javak „bitorlójaként” vádolja, és 1496-ban a befolyt adók sikkasztásának vádjával állítják bíróság elé. A kortársakat a több irányból, például önálló gazdasági tevékenységgel is megnövelt óriási vagyon is foglalkoztatta, aminek talán

köze volt Zsigmond rejtélyes halálhoz is.⁸⁸ Másfelől a Bonfini által felvázolt, olykor túlzó arckép is tartalmazhat valós elemeket: „Nemcsak kiemelkedő tanultsága miatt tisztelendő, amit az itáliaiaktól kapott, nemcsak vagyona és nemzetségének nemesége miatt, hanem vele született humanitása, előkelősége, komolysága és elegáns megjelenése miatt is, amellyel mindenkit, aki látja őt, könnyedén szeretetre indít.”⁸⁹ Bonfini ítéletének részbeni realitását igazolhatja itáliai eredetű humanista műveltsége, közelebbi kapcsolata a korszak művelt főpapjaival és a méltatlanság „jövátételének” szándéka Janus Pannoniusszal szemben. Hatalmas vagyonából már életében sokat áldozott egyházára, túllépve a személyes reprezentációnak a korszakban uralkodó szándékát. Az ország védelme is foglalkoztatta, mégpedig a délvideki urak személyes érdekeit meghaladóan, mert a fontosabb várak sorsáról (pl. Nándorfehérvár és Szabács) végrendeletében is gondoskodni kívánt. Míg apja jámbor, békés, Mátyás királyhoz minden körülmények között hű ember volt, Zsigmondtól nem volt idegen a fegyverforgatás, és politikai szimpátiáját érdekeihez igazította.

Hampó János feltehetően az élet egyetlen területén sem ért fel apja vagy bátyja tehetségéhez, de mind a kortársak, mind az utókor méltatlanul bántak vele. □

TEPSIK ÉS ÉJJELIK (MAGYAR DESIGNMÚZEUM)

SZENTPÉTERI MÁRTON

Noha a rendezők korántsem értékelték remek teljesítményüket ebben a formában, megkockáztatom, hogy a közelmúlt legfontosabb designtörténeti kiállítása a *műanyag* volt 2006-ban a Néprajzi Múzeumban. Az egyik rendező, Frazon Zsófia, nemrégien megjelent, *Múzeum és kiállítás. Az újrarajzolás terei* című könyvében a méltán nagy sikerű tárlattal kapcsolatban értékeli az ott alkalmazott prezentációs és installációs technikákat is. Joggal teszi, hiszen a műanyagból készült tárgyaknak köszönhetően a kiállításon „láthatóvá” vált „a közelmúlt és a jelenkor dokumentálásra, múzeumi feldolgozásra és bemutatásra váró fogyasztói kultúrája. A cél minden esetben az egyén és a társadalom, illetőleg a tárgy és a kultúra közötti kapcsolat minél finomabb szétszalazása, megértése, leírása és értelmező bemutatása” volt, vagyis „a relációk felfejtése, az esztétikai szempontok újraértékelése – pontosabban értékmentesítése –, a funkció, a forma, a design modern és posztmodern elméletein keresztül a hétköznapi tárgykultúráról való múzeumi gondolkodásmód átértékelése”. Hozzáteszi, hogy a „posztdiszciplináris tudomány szemlélet elsajátítása és alkalmazása [...] feloldotta a hagyományos tudomány szakok által szétszabdalt kulturális teret. A tárgyakból és a terekből nyerhető tanulságok kiállítási térre fordítása viszont az installációs megoldások módszertani megújításának szükségességével járt együtt.”¹

Hogy a posztdiszciplináris jellegű kutatásokat megkövetelő anyagi kultúra, s így a designkultúra „kiállítási térre fordításának”, vagyis múzeumi reprezentációjának kérdése mennyire időszerű, azt jól mutatja az Iparművészeti Múzeum idei nyári kiállítása is, ahol a maga nemében világelső londoni Victoria & Albert Museum mutatkozott be. A *Művészet mindenkinél – A Victoria & Albert Museum, a világ első iparművészeti múzeuma* című tárlat minden dicséretes törekvése ellenére ugyanis ellentmondásos élményt nyújtott. Nemcsak azoknak, akik jártak már az impozáns méretű és kimeríthetetlen gazdagságú londoni múzeumban, melynek lenyűgöző térélményét talán eleve reménytelen vállalkozás visszaadni a sokkal kisebb budapesti testvérintézményben. Hanem azoknak is, akik az iparművészet és a modern, illetve kortárs design szövevényes kapcsolatát firtatják. A kiállításon ugyanis ez utóbbiak státusza nehezen volt értelmezhető. E tekintetben persze maga a V&A is ellentmondásos képet nyújt ma. Annak ellenére ugyanis, hogy a múzeum remekül működik Londonban egykori testvérével, a technikai és tudományos vívmányokat

bemutatni hivatott Science Museummal, és újabb kori társával, a Design Museummal egyetemben, a modern és kortárs designkultúra kiállítási reprezentációja jelenleg mégis megoldatlan a brit fővárosban. Az ok részben prózai: a Design Museum állandó gyűjteménye szakmai revízió miatt gyakorlatilag hat éve nem látható, s ezt megnyugtató módon nem helyettesítheti a V&A pár termes designmustrája.² A tervek szerint azonban a Design Museum állandó gyűjteményét a John Pawson tervei alapján felújított, volt kensingtoni Commonwealth Institute-ban nyitja meg újra 2014-ben, s így – az ún. Kensington-modell kiteljesedésével – a legnagyobb akadályok bizonyonnan elhárulnak majd.³ Kérdés viszont, hogy ez a lépés az érintett múzeumok reprezentálta világok egymáshoz való viszonyát miképpen pontosíthatja. A Kensington-modell ugyanis eleve ellentmondásos. Az egyetemes designtörténet szempontjából is perdöntő 1851-es vilákiállítás, a *Great Exhibition of the Works of Industry of All Nations* után 1852-ben alapított Museum of Manufacture-t előbb 1857-ben South Kensington Museummá nevezték át, majd az 1880-as években kettéválasztották, s ezzel jött létre a V&A és a Science Museum.⁴ A jeles norvég designtörténész, Kjetil Fallan szerint ez volt az az „emblemikus pillanat”, amikor egyfelől a tudomány és a technológia, másfelől a dekoratív művészetek szféráinak történeti reprezentációját elkülönítették egymástól. Mint Fallan hozzáteszi, a két londoni múzeum újraegyesítése valószínűtlen, a designtörténészeknek

1 ■ Vö. Frazon Zsófia: *Múzeum és kiállítás. Az újrarajzolás terei*. Gondolat – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, Bp. – Pécs, 2011. 181–182. old. A kiállítás katalógusa: Fejős Zoltán – Frazon Zsófia (szerk.): *Műanyag*. Néprajzi Múzeum, Bp., 2007. Ugyanők szerkesztették a MaDok-füzeteket (Néprajzi Múzeum) *Plasztik művek. Alternatív műanyagtörténet a celluloid könyvtáblától a felfújható fotellg* című, 4. számát is.

2 ■ Amiképpen az olyan nagyszerű időszerű kiállítások sem, mint amilyen az idei *British Design, 1948–2012 – Innovation in the Modern Age* című volt.

3 ■ A Kensington-modellről Kjetil Fallan: *Design History. Understanding Theory and Method*. Berg, Oxford – New York, 2010. 56–57. old.

4 ■ A vilákiállítás designtörténeti jelentőségéről lásd Nikolaus Pevsner: *Pioneers of Modern Design. From William Morris to Walter Gropius*. London (Penguin), 1991 [1936]. 40–67. old. A kötet magyarul is megjelent meglehetősen félrevezető címmel: *A modern formatervezés úttörői*. Gondolat, Bp., 1977.

5 ■ Fallan: *uo.*

6 ■ Eblö Gábor: *Hogyan alapítsunk múzeumot? Tanulmányok a művészet nemzetközi intézményrendszeréről*. Vince, Bp., 2011. 91–95. old. Lásd még a milánói Design Museum igazgatónőjének cikkét az *Europeo* c. folyóirat tematikus számában (*Nu-mero speciale per Triennale Design Museum – Uomini e storie del „Made in Italy” – Il miglior design della nostra vita*): Silvana

és a technikatörténezeseknek ügyelniük kell azonban arra, hogy ezt az intézményi struktúrában megszilárdult „munkamegosztást” ne vegyék készpénznek.⁵ Az 1989-ben alapított Design Museum nyilván csak tovább finomította ezt a munkamegosztást, s ezzel még sürgetőbbé tette a technológia és a tudomány, az alkalmazott művészetek és a design viszonyának pontosabb értelmezését. Ha immár mindhárom intézmény South Kensingtonban várja majd látogatóit, módunk lesz eldönteni, vajon a brit muzeológusok mit kezdenek a helyzettel.

Nemrégiben megjelent, *Hogyan alapítsunk múzeumot?* című könyvében Ébli Gábor is érinti ezt a kérdést. Többször is szóba hozza az önálló designmúzeum témáját, így például milánói sétája során, ahol a világelső londoni Design Museum megalapítását csaknem két évtizeddel később, 2007-ben követte egy azonos nevű állandó gyűjtemény fundálása a La Triennale falai között.⁶ De értelemszerűen érinti a témát londoni sétája során is, amikor a Victoria & Albert Museummal kapcsolatban megemlíti, hogy az iparművészeti múzeumok tulajdonképpen jó ideje már identitászavarral küzdenek a világban, s nem kivétel ez alól a budapesti intézmény sem.⁷ A honi identitászavar egyik jellegzetes tünete a modern és kortárs designgyűjtemény eddigi megoldatlan kérdése. Simon Károly ipari formatervező főigazgatósa idején ugyan hangsúlyosan tervbe vették a gyűjtemény megszervezését, ám ebből a jelek szerint egészen a közelmúltig semmi sem lett. A jelenlegi vezető, Takács Imre viszont komoly ambíciókkal kezeli a kérdést, mint az kiderül többek között az Iparművészeti Múzeum 2011-es munkatervéből is: „[a]z év során megalapításra kerül továbbá az Iparművészeti Múzeum Design-gyűjteménye, a Magyar Design Múzeum. Ennek koncepcióját az intézmény rekonstrukciós tervének mellékleteként terjesztettük a fenntartó elé.”⁸ A rekonstrukciós koncepció vezetői összefoglalójában *A fejlesztés elvei és célkitűzései* szakasz negyedik pontja pedig így hangzik: „[feladatunk]

a magyar design történetének és jelenkori fejlődésének első beillesztése az ország kulturális önképébe, a magyar kreativitás ismeretlen eredményeinek, bravúrjainak, forradalmi újdonságainak megmutatásával a társadalmi önértékelés és nemzeti imázs javítása”.⁹ Úgy tudni, a Magyar Formatervezési Tanács 2012. júniusi ülésén Takács mint a tanács tagja immár be is jelentette a Magyar Design Múzeum megalakulását, s nem sokkal azelőtt, hogy augusztus 10-én kihirdették az Iparművészeti Múzeum a Magyar Design Múzeum

Emiliano Perino és Luca Vele installációja a nápolyi metróban

koncepcióját is figyelembe vevő rekonstrukciós tervpályázatának győztesét,¹⁰ a múzeum végre közzétette honlapján Cseh Borbálának, a Fiatal Iparművészek Stúdiója Egyesület (FISE) kurátorának 2011 márciusára datált, fentebb már említett koncepcióját.¹¹

Amit itt mondandó vagyok, ahhoz az igazi apropót éppen ezek a fejlemények, s különösen a széles szakmai konszenzust áhító, azt ugyanakkor megszületéséig minden jel szerint mellőző koncepció nyújtotta. Nem vagyok sem muzeológus, sem kurátor, mondandómat tehát a programban egyébként megszólított designkritikusként – másképpen: a designkultúra kérdéseivel törődő eszme- és kultúrtörténészként – fogalmazom meg. Noha a koncepció tavaly lényegében szakmai egyeztetés nélkül született, kritikámat hozzájárulásnak szánom, hiszen mélyen egyetértek a koncepció szerzőjével abban, hogy a „magyar designgyűjtemény nem múzeumszakmai belügy”. Osztom Cseh Borbála véleményét abban is, hogy „[a] kortárs designgyűjtemény nemzeti intézmény, ezért a létrehozása is nemzeti ügy. Már a tervezés első fázisában meg kell [tehát] szólítani a design ügye iránt elkötelezett tervezőket, szervezeteket és intézményeket, hasznosítani kell azt a felhalmozott tudást és energiát, amivel rendelkeznek, [...] haladéktalanul meg kell kezdeni a szervezést, az előkészítést és a tervezést, különösen a kapcsolatrendszer kiépítését és a gyűjtés előkészítését.” Nem lehet

Annicchiarico: Un museo mutante. *L'Europeo*, VI (2007), 6. szám, 37–42. old.

7 ■ Ébli: *i. m.* 72. old.

8 ■ *Teljesítményalapú munkaterv*. Kézirat, Iparművészeti Múzeum, Bp., 2011., www.imm.hu/files/inlineattachments/kozerdeku/IMM_munkaterv2011_2_.pdf

9 ■ *Vezetői összefoglaló „Az Iparművészeti Múzeum fejlesztése és rekonstrukciója” című koncepcióból*. Készült az Iparművészeti Múzeumban, Takács Imre főigazgató irányításával 2011 márciusában, a Nemzeti Erőforrás Minisztérium intézkedési tervének megfelelően, www.imm.hu/hu/contents/22,Rekonstrukci%C3%B3s+tervek. A témában akkor néhány sajtóközlemény is megjelent, pl. Torma Krisztián: *Design Múzeum, Budapest? HelloDesign*, 2011. március 9., <http://blog.hellodesign.hu/2011/03/09/design-muzeum-budapest/>

10 ■ *Megújul a Lechner-palota – Lezártult az Iparművészeti Múzeum tervpályzata*. (Építészforum, 2010. augusztus 10.), <http://epiteszforum.hu/node/21612>. A győztes pályaművet a Vikár és Lukács Építész Stúdiótól l. uo. <http://epiteszforum.hu/node/21613>.

11 ■ Cseh Borbála: *Javaslatok a kortárs design gyűjtemény felállításához az IMM-ban*. Kézirat, Iparművészeti Múzeum, Bp., 2011., www.imm.hu/files/inlineattachments/kozerdeku/18%20mell_klet%20design-m_zeum%20koncepti_.pdf

vitatni azt sem, „hogy Magyarország ezen intézmény létrehozásával hitet tesz amellett, hogy a design nálunk is nemzeti ügy lett – a design kérdéskörével való foglalkozás a magyar nemzet szellemi értékei között kapott helyet”. Azzal is mélyen egyetértek, hogy „egy nemzeti designgyűjtemény [...] segíthet abban, hogy a magyar közgondolkodásban [a design] elfoglalja végre azt a helyet, amit a világon mindenütt betölt”.¹²

Gondom tulajdonképpen csak a koncepció elméleti kereteivel, illetve fogalmi hálójával van, ám mivel ezek minden további következmény szempontjából alapvetők, elég, ha most csak róluk lesz szó, hiszen a designmúzeum alapítói nyilván komoly, a további alapvető szakmai összefüggéseket érintő vitákon keresztül vélik megvalósítani elképzeléseiket. Szempontunkból a Cseh Borbála írta koncepció *Terminológia* című alfejezete különösképpen érdekes. Itt meglepő módon az új designmúzeum koncepciójának vezérfogalma – ha mégoly tág értelmezésben is – az iparművészet maradt: a „szó a magyar nyelvben felöleli mindazt a tevékenységet és alkotást, amely nem autonóm művészeti indítatásból jött létre, hanem célja, előállítás, funkciója vagy anyagai által közvetlenül kapcsolódik az ipari termeléshez. Ez a szó mára keretfogalomként értelmezhető csak, hiszen a technikai és technológiai fejlődés, valamint a gyártással kapcsolatos társadalmi vonatkozások gyökeresen megváltoztak [...]. Az iparművészet története részint az emberiséggel egyidős alkotásokra vezethető vissza, részint viszont az egyre újabb technikai és technológiai fejlődés szerves része.” Hogy a Magyar Design Múzeum alapító koncepciójának kulcsfogalma eléggé érthetetlenül nem a design, hanem az iparművészet, világossá válik akkor is, amikor Cseh Borbála az iparművészet „két nagy ágáról” beszél: „Az iparművészet hagyományos ágait a *craft/kézművesség* szóval foglaljuk össze. Ide értjük mindazokat az alkotásokat, amelyek egyedi vagy kis szériás művek, és előállításuk során az alkotó saját keze munkája a meghatározó. A *design* szóval az ipari termeléshez kötődő alkotói folyamatot és produktumot jelöljük, amelynek során a tervezői tevékenységnek van kitüntetett szerepe. Az iparművészet e két nagy ágának számtalan közös területe van, nemcsak a végeredményt illetően, hanem az alkotói folyamat során is összefonódnak.” Ne foglalkozunk most azzal a meglehetősen kérdéses, retrospektív anakronizmusra építő, történelmietlen felfogással, amelyik a kézművesség történetét *en bloc* az iparművészet fogalmkörébe vonja; ne törődjünk azzal a posztindusztriális korunkban jócskán vitatható állítással se, amely szerint a design kizárólag az ipari termeléshez volna köthető; s azzal sem, hogy még ez az igen szűken, elsősorban az ipari formatervezés értelmében vett designfogalom sem számol a fogyasztók, illetve a felhasználók világával. Maradjunk csupán annál a kérdésnél, vajon célszerű-e egy leendő designmúzeum alapkoncepciójában az iparművészet fogalmát vezérfonalnak választani?

Boris Groys frappáns megfogalmazását idézem: „[a]z alkalmazott művészetek története valóban hosz-

szú. Mégis, a modern design pontosan az alkalmazott művészetek hagyománya elleni lázadásból született. Sokkal inkább, mint a hagyományos művészet és a modernista művészet közötti átmenet, a hagyományos alkalmazott művészetek és a modern design közötti átmenet a hagyománnyal való szakítást jelentette – gyökeres paradigmaváltást. Erről a paradigmaváltásról azonban rendszerint nem vesznek tudomást.”¹³ Majd Adolf Loos szellemében így folytatja: „[a] design funkcióját épp elégszer irták már le a megjelenés és a lényeg régi metafizikai oppozíciójával. A design – ebben a felfogásban – csupán a dolgok megjelenéséért felel, és így arra tűnik hivatottnak, hogy elrejtse a dolgok lényegét; hogy félrevezesse a szemlélőt a valóság igaz természetének megértésében. A designt így újra és újra a mindenütt jelen lévő piac, a csereérték, az árufétis, a spektakulum társadalma epifániájaként értelmezték, egy olyan megnyugtató felszín megteremtéseként, amely mögött a dolgok maguk nem csupán láthatatlanná válnak, de egyenesen el is tűnnek. A modern design – ahogy a XX. század elején feltűnt – magáévá tette ezt a hagyományos alkalmazott művészetek ellen irányuló kritikát, és célul tűzte maga elé, hogy sokkal inkább a dolgok rejtett lényegét fedje fel, semmint a felszínüket tervezzék meg. Az avantgárd design arra törekedett, hogy eltakarítson és megsemmisítsen mindent, amit az alkalmazott művészetek praxisa a dolgok felszínén az évszázadok során felhalmozott, hogy felfedhesse a dolgok igaz, nem tervezett természetét. A modern design tehát nem a felszín megteremtését tekintette céljának, hanem sokkal inkább annak megsemmisítését [...] Az eredeti modern design redukcionista; nem hozzáad, hanem kivon.”¹⁴ Groys sorainak megítélése szempontjából érdemes a kora posztmodern olyan alakjainak radikális és antidesign törekvéseire utalni, mint Ettore Sottsass vagy Alessandro Mendini, akik szembefordulva a modernista design apoteózisaként láttatható „gutes Design” (Dieter Rams) szerintük jelentésmentes és kommunikációra képtelen izlésterorjával, újfent felértékeltek az iparművészet, a dekoratív, avagy alkalmazott művészetek és a kézművesség szerepét is.¹⁵ A posztmodern korszakban azonban a „hasznossággal” (*utility*) szemben túlzottan megnőtt a

12 ■ Designkritikusként pedig külön üdvözlendőnek tartom a kurátor azon megfontolásait, amelyek szerint „[e]gyre erősödő összetevője az iparművészetnek az elméleti [...] diszciplína, amely saját világának belső elemzése mellett a világ humán szférájának elemzéséhez ad új, empirikus-gyakorlati kontextuson alapuló szempontokat”.

13 ■ Boris Groys: *The Obligation to Self-Design = A Reader – Utrecht Manifest 2009. Biennial for Social Design*. Utrecht Biennial Foundation, Utrecht, 2009. 82. old. A kötetre Horváth Olivér, egykori tanítványom hívta fel a figyelmem. A tanulmány eredetileg az e-flux journal 2008. 11-es számában jelent meg (www.e-flux.com/journal/the-obligation-to-self-design).

14 ■ Uo.

15 ■ Erről részletesebben lásd Szentpéteri Márton: *Design és kultúra. Befogadó designkultúra*. Építészfórum, Bp., 2010. 103–126. old. Ingyen letölthető innen: http://epiteszforum.hu/files/Design_es_kultura_Szentpeteri_2010.pdf. A legendás, designtörténeti rangjában csak Raymond Loewyhez mérhető Dieter Ramsról és a jó design elveiről legújabbban lásd Sophie Lovell:

kulturális „jelentőség” (*significance*) szerepe a design-kultúrában. Ennek a szemléletnek immár jelképévé lett Philippe Starck *Juicy Salif* nevű citromfacsarója, melyet John Heskett joggal tekint olyan „háztartási ikonnak” (*household icon*), amelyben a praktikus funkció szinte eltörlődik az ikonikus jelentőség mellett.¹⁶ Minden hasonló posztmodern geg ellenére tény, hogy a modern design születése óta design és iparművészet kapcsolata rendszerint antagonisztikus, emiatt pedig a Magyar Design Múzeum alapkonceptiójának vezérgondolata meglehetősen ellentmondásosnak bizonyul.

Hogy az intézményként világszerte ismert Victoria & Albert Museum – minden fentebbi ellentmondás ellenére – mindig is élen járt a maga műfajában, jól illusztrálja Szerb Antal véleménye a múlt század húszas éveinek végéről. Tanay Magdának ezt írta Londonból 1929. október 24-én: „Napjaim nagyobbára a múzeumokban telnek el. Nemcsak azért járok el, hogy mondhasam [...], itt is voltam és ott is voltam, és hogy más ne mondhasa: mi az, te nem voltál itt meg itt – hanem a londoni múzeumok kivételesen csakugyan érdekelnek. Tudja, azok a múzeumok, mint pl. a Victoria & Albert, ahol nemcsak festmények és szobrok, tehát az élettől elizolált műtárgyak vannak, hanem bútorok, ajtók, saktáblák, gyűrűk, mézeskalácsütő vasak és ilyesmi. Valahogy a »muzeális életforma« nagyon megfelel a természetnek: szeretek minden emberrel – de a múzeumban. Szeretek mindent, ami eleven – de akkor, mikor már megszűnt eleven lenni, hanem felabsztrahálódott a Rend, a Tudomány, a Szellem síkjába.”¹⁷ Párizsban megismert román barátjának, Dionis Pippidinek pedig így írt pár nappal később, október 26-án: „Sok időt töltök múzeumban. A londoni múzeumok nem olyanok, mint a többi, amely a Bildungsphilisterek öröme és titkos iszonyata – anélkül érdekesekek, hogy az embernek óriási erőfeszítéssel kellene felszítania magában az érdeklődést. Kezdek ráébredni, hogy a múzeumi életforma remekül megfelel nekem: *nil humanum alienum* [...] mindennek örülök, ami emberi vitalitás: a műalkotások, bútorok, fegyverek, illusztrált könyvek, hajók, hangszerek őszintén felizgatnak, bár az szükséges hozzá, hogy mindezek az emberi tevékenységek megszabaduljanak az aktuális

élettől, az, hogy rendszeresen lajstromozni lehessen őket, az, hogy ne jussanak el az én régióimig – egyébként ez a filológia lényege.”¹⁸ Figyelemre méltó, hogy Szerb többek között a V&A-t is a valódi kultúrember, a múzsák fia múzeumaként látatja, szemben más múzeumokkal, ahol a – Nietzschének köszönhetően híressé vált fordulattal – Bildungsphilisterként aposztrofált nyárspolgár sznobok gyülekeznek talmi áhítattal. Szerb Antal szerint a nyárspolgár mellel a következőkép-

Tárgyak a ponyván (Spaccanapoli)

pen fest: „[a] régi Németország megszűnt és megszűnt vele együtt mindaz, ami szép, meleg és sejtelmesen gazdag volt benne, de nem szűnt meg az, ami rossz volt benne: a nyárspolgár, a felületes, szellem nélkül való, magabiztos átlagember. A nyárspolgár mindenütt ellensége a művészetnek, de sehol sem annyira, mint Németországban. Mert a német nyárspolgár nem különbös az irodalom iránt, mint a francia – a német nyárspolgár »Bildungsphilister«, művelt ember és a műveltség jogán »belebeszél«. A Bildungsphilister nem neveti ki a művészt, mint a francia affreux bourgeois, nem háborodik fel miatta erkölcsében, mint az angol Grundy, nem fordul el unatkozva, mint a magyar »középosztály« – a Bildungsphilister megérti a művészt, persze a maga módján, és ez a legrosszabb.”¹⁹ Pippidihez írt levele végén Szerb mentegetőzik, s „egy amatőr spekulációinak” nevezi a fentebbi, a filológiát és a muzeológiát egy „mentális vitalista” (*mental vitalist*) világszemléletben könnyűszerrel rokonítani

Dieter Rams: *As Little Design As Possible*. Phaidon, London, 2011.

16 ■ John Heskett: *Design. A Very Short Introduction*. Oxford, Oxford University Press, 2005, 24–36., 38–39. old. A könyv eredetileg *Toothpicks & Logos. Design in Everyday Life* címmel jelent meg a kiadónál, 2002-ben.

17 ■ Szerb Antal *válogatott levelei*. S. a. r. Nagy Csaba. Petőfi Irodalmi Múzeum, Bp., 2001. 35. old.

18 ■ Uo. 36. old. A „nil humanum alienum” fordulata Publius Terentius Afer i. e. 165-ben írt *Heautontimorumenos* című darabjából való, s eredetileg így szól: „Homo sum, humani nihil a me alienum puto” (ember vagyok, nem idegen tőlem semmi, ami emberi).

19 ■ Mindezt Szerb a *Német századforduló* című fejezet bevezetőjében írja világirodalom-történetében, azt megelőzően, hogy magáról Nietzschéről, a nyárspolgarsággal szemben álló német szellemi elit „örök érvényű filozófusáról” szólna, lásd Szerb Antal: *A világirodalom története*. [1941] Magvető, Bp., 1989. 744. old. Nietzschéről uo. 745–748. old.

kész sorait.²⁰ Másutt is elárulja a tárgykultúra iránti érdeklődését, igaz, 1943. június 19-i naplóbejegyzése például első látásra nem túl hízelgő korának tárgyaira nézvést: „[a]z égei civilizációt és történelmet nagyobbára a fennmaradt edények alapján rekonstruálják; milyen volna, ha a mi történelmünket a fennmaradó tepsikből és éjjelikekből akarnák leolvasni?”²¹ Ez a szórakoztató bejegyzés azonban – különösen a V&A-re vonatkozó fentebbi spekulációk fényében – korántsem az anyagi kultúra kutatásának fennkölt elutasítását jelenti. Miközben Szerb a klasszikus, avagy akadémikus értelemben vett szépművészeteket lényegében életidegennek, a bemutatásukra létrehozott múzeumokat pedig Friedrich Nietzsche szellemében nyárs-polgárinak titulálja, a kézműves, manufaktúrális és iparművészeti kultúra produktumait az emberi vitalitás valódi kultúremberhez méltó dokumentumaiként ünnepli, persze szigorúan a „múzeumi életforma” – a szorongással teli jelent megnyugtatóan lezárni képes múltat életre keltő, a filosz számára lelki és szellemi biztonságot jelentő – keretei között. A mentális vitalista múzeumi életformája, muzeológia és filológia összekapcsolása ebből a szemszögből egyébként Seneca *Az élet rövidségéről* című művét [X. (2)] idézi meg: „[a]z élet három részre oszlik: ami volt, ami van és ami lesz. Ezek közül az, amit éppen élünk, rövid; amit élni fogunk, bizonytalan, amit leéltünk, biztos. Ez utóbbi ugyanis az, amivel szemben a sors elvesztette hatalmát, senkinek a fennhatósága alá nem vethető.”²² Szerb Antal erőszakos halálának fényében tragikus megvilágításba kerül mindaz, amit 1936-ban írt le az iméntiek szellemében: „[a]z igazi műveltség csodálatos földalati kazamatá, ahová az ember visszahúzódhatik, amikor a sors legkegyetlenebb repülőátadásai érik.”²³

Bölcsész lelkem háborog, de mégis azt kell mondanom, hogy ez a sztoikus műveltségkép sajnálatos módon – Szerb tragikus halála is mutatja ezt – nem védhet meg mindentől, s az esetleg mégoly rokonszenves mentális vitalizmusra épülő múzeumi életforma sem lehet ma maradéktalanul irányadó egy designmúzeum fundálásakor. Vagyis vitatom, hogy a Magyar Design Múzeum gyűjteményét a „múzeumi tárgyá avatás [...] lényegileg diakron tartalmúvá teszi”²⁴ Hangozók bármilyen furán is, egy hazai designmúzeumnak voltaképpen a Szerb Antal emlegette tepsik és éjjelikek, tehát mindennapi tárgykultúránk bemutatása volna az elsődleges célja. A modern anyagi és designkultúra-kutatások szellemében ez persze nem csupán kultúránk anyagi világának „élettől elizolált” lajstromozását, de nem is valaminő sztoikus lelkiület mentális vitalizmustól vezérelt, absztrakt katalógizálását jelentené, hanem a materiális dimenzióhoz interaktív módon kapcsolódó diskurzív gyakorlatok számbavételét és például e két dimenzió együttes prezentációját is.²⁵ A designmúzeum tehát semmiképpen sem lehet csupán tárgyközpontú – vagy egyenesen tárgyfetisztá – meg kell hát szabadulnia a klasszikus, avagy akadémikus művészettörténet és a hagyományos műgyűjtés szellemi örökségétől is. Eppen ezért semmiképp sem

lehet pusztán alkotóorientált sem, valaminő jól vagy rosszul értett „designer kultúra” (*designer culture*) és a sztárdesign jegyében.²⁶ A designer kultúra lényege Penny Sparke szerint, hogy a döntően a tömegkultúrához kapcsolódó termékeket a magas kultúrához köthető referenciákkal kiemeli a maguk világából, s ezzel az anonim termékeknél sikeresebbé – és gyakran sokkal drágábbá – teszi. Ez a stratégia a tervező nevével márkaként kezdi működtetni, s így nagyobb üzleti sikert ígér. Egyúttal azonban érdemben járul hozzá ahhoz a közkeletű tévedéshez is, hogy a designerek tulajdonképpen művészek.²⁷ Természetesen a „vizuális kultúra” fogalma sem volna szerencsés szervezőerő az új designmúzeumban, hiszen – ahogy arra Adrian Forty már 1986-ban felhívta a figyelmet – az észlelés minden érzékszervünket működésbe léptető szinergiájában kibontakozó design világot csupán a vizualitás kategóriáival leíró szemlélet afféle „kulturális lobotómiával” érne fel.²⁸ Bízást állíthatom, hogy amit Victor Papanek alább idézett soraiban az építészet-ről állított, az a designkultúra egészére is vonatkozik: „[Az] építészetet minden érzékünkkel meg kell

20 ■ A levelezésben visszatérő toposz egyébként Szerb olykor angolul írt londoni jegyzeteiben is feltűnik: „Visiting of museums [...] The curiosity for all things human, which lived once but at present have abstracted their life and became purely spiritual. One may call me a mental vitalist: the vitalism concentrates itself on the mental faculties, but is not less vital.” Szerb Antal: *London Notes*. 1929, fol. 2'-3'. A kéziratot lásd a Petőfi Irodalmi Múzeumban: V. 5462/221. Amúgy Szerb „mentális vitalizmusa” tökéletesen megfelel Nietzsche vitalizmusának, hiszen ő is teoretikus volt „csupán”, ahogy erre Szerb szellemesen utal is *A világirodalom történetében*: „Végzetesen, már szinte tragikomikusan elméleti ember volt; a veszedelmes életet elgondolta, és már el is hitte magáról, hogy veszedelmes él, holott egy idősebb könyvelő többet és veszedelmesebben élt, mint ő.” *i. m.* 748. old.

21 ■ Szerb Antal: *Naplójegyzetek (1914–1943)*. Magvető, Bp., 2001. 281. old.

22 ■ Lucius Annaeus Seneca: *De brevitate vitae / Az élet rövidségéről – De tranquillitate animi / A lelki nyugalomról*. Ford. Bollók János. Seneca – Halász és fiai, Pécs, 1992. 40–41. old. A múlt tanulmányozásának a személyiség integrátása megteremtésében betöltött jótékony hatása a modern népszerű pszichológiában is visszaköszön: „A múlt emlékei nagyban hozzájárulnak életünk jobbá tételéhez. Felszabadítanak minket a jelen zsarnoksága alól [...] olyan múltat »alkothatunk« az emléktárgyak segítségével, amely segít nekünk boldogulni a jövőben.” Csikszentmihályi Mihály: *Flow. Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája*. Ford. Legédy Szabó Edit. Akadémiai, Bp., 2010. 177–179. old.

23 ■ Szerb Antal: *A mai ember és a kultúra*. In: uő: *A trubadúr szerelme. Könyvekről, írókról 1922–1944*. Szerk. Wágner Tibor. Holnap, Bp., 1997. 199. old.

24 ■ „Egy design gyűjtemény [...] a tárgyak megőrzése és bemutatása mellett kapcsolódást teremt az élő folyamatokhoz, segíti az eligazodást és hozzákapcsolja a magyar szellemi életet a világ szinkron történéseihez. A múzeumi tárgyá avatás ugyanakkor lényegileg diakron tartalmúvá teszi a gyűjteményt, ami az érték melletti állásfoglalásnak tekinthető. Magyarországon mind a szakmának, mind pedig a közönségnek szüksége van arra, hogy a kortárs design értéktartalmáról egy nemzeti szakintézmény segítségével kapjon képet.” Cseh: *Javaslatok, i. h.*

25 ■ Erőll pl. Berta Péter: Szubjektumok alkotta tárgyak – tárgyak által konstruált szubjektumok. Interakció, kölcsönhatás, egymásra utaltság: az „új” anyagi kultúra-kutatásról. *Replika*, 63 (2008. november), 29–60. old. Vö. Karen Harvey (ed.): *History and Material Culture. A Student's Guide to Approaching Alternative Sources*. Routledge, London – New York, 2009.;

tapasztalunk, nem pusztán csak látnunk kell azt. A vizuális kép talán ellát bennünket képi információval, ám a szépség sohasem csupán felszíni jelenség. [...] Őt érzékünk van, és még több: érzőidegeink vannak, amelyek tudatosítják a test pozícióját és mozgását a térben (kinesztézia); hőreceptoraink, amelyek regisztrálják a meleget és a hideget; olyan látható és akaratlan mikromuskuláris reakcióink, amelyeket a pszichológusok figyeltek meg, amikor sportot vagy egy festményt néztünk (haptikus izomérzékenység); van egy harmadik szemünk is (intuíció), és még sok más. Minden egyes érzékünk interakciójában kezdünk valóban látni – tapasztalni.”²⁹ A vezető brit szakember, Guy Julier szerint pedig a „kultúra architektonikus értelmezésében” (Scott Lash) a kultúra immár nem pusztá reprezentáció és narratíva, ahol a vizuális kultúra közvetíti az üzeneteket. A kultúra inkább létrehozza, formálja, tereli, körözteti, tartalmazza és előhívja az információkat. A design épp ezért tehát több pusztán használható és olvasható vizuális artefaktumok létrehozásánál, hiszen az immár a vizuális és a materiális világ összekapcsolódásának megszervezéséről is szól.³⁰

Tomás Maldonado: *Disegno industriale: un riesame*. Feltrinelli, Milano, 2005 [1976]. 15–16. old.

26 ■ A terhes művészettörténeti örökség designtörténeszek körében unos-untalan emlegetett témájáról lásd legújabban Fallan: *i. m.* 4–15. old. A kérdést érintettem *Design és kultúra* c. könyvemben (*i. h.* 55–102. old.), főként John Heskett, Clive Dilnot és Adrian Forty kritikáinak ismertetésével. A gondolatmenettel joggal állítható párhuzamba Ben Highmore eljárása, aki a designkultúrát előbb sztárdesignerek, majd befejezett termékek, végül pedig a különlegesség hiányában javasolja elképzelni gondolat kísérlete során, lásd uő: General Introduction. A Sideboard Manifesto: Design Culture in an Artificial World. In: Uő (ed.): *The Design Culture Reader*. Routledge, London–New York, 2009. 1–11. old. Köszönöm Fiáth Heninek, egykori tanítványomnak, hogy erre felhívta figyelmem.

27 ■ A designer kultúráról részletesen: Penny Sparke: *An Introduction to Design and Culture. 1900 to the Present*. 2. jav. kiad. Routledge, London – New York, 2000. 160–180. old. Vö. Szentpéteri: *i. m.* 94–95. old.

28 ■ Adrian Forty: *Objects of Desire. Design and Society 1750–1980*. Thames and Hudson, London, 1986. 6. old.; Guy Julier: *From Visual Culture to Design Culture. Design Issues*, 22 (2006), 1. szám, 64–76. old.; Uő: *The Culture of Design*. 2. jav. kiad. Sage, London, 2008. 1–17. old.

29 ■ Victor Papanek: *The Green Imperative. Ecology and Ethics in Design and Architecture*. Thames & Hudson, London, 1995. 75–76. old. Lásd még Budai Aurél: *Környezetesztétika, elmélet és gyakorlat*. Építésügyi Tájékoztatói Központ, Bp., 2004. 33–41. old.

30 ■ Julier: *i. m.* 9. old.

31 ■ Lásd pl. a *Replika* 63., *Tárgyéletrajz* c. tematikus számát Berta Péter szerkesztésében, továbbá *Biografie di oggetti. Storie di cose a cura di Alvise Mattozzi et al.* Mondadori, Milano, 2009.; Karen Dannehl: *Object Biographies. From Production to Consumption*. In: Harvey (ed.): *i. m.* 123–138. old.

32 ■ Vö. Hans Ulrich Gumbrecht: *A jelenlét előállítása. Amit a jelentés nem közvetít*. Ford. Palkó Gábor. Ráció, Bp., 2011. Vö. Almási Miklós: *Anti-esztétika. Séták a művészetfilozófiák labirintusában*. T-Twins – Lukács Archívum, Bp., 1992. 162–163. old. Lásd még Richard Shusterman: *Pragmatista esztétika. A szépség megélése és a művészet újragondolása*. Ford. Kollár József. Kalligram, Pozsony–Bp., 2003. 231–264. old.

33 ■ Maurizio Vitta: *The Meaning of Design*. In: Victor Margolin (ed.): *Design Discourse. History. Theory. Criticism*. The University of Chicago Press, Chicago–London, 1989. 31. old. A cikk eredetileg a *Design Issues* 1985. őszi számában jelent meg.

34 ■ Uo.

Amennyiben a nyelvi megelőzöttség és a diszkurzivitás túlhangsúlyozásának, vagyis az erős textualizmusnak és a szociálkonstruktivizmusnak veszélyét el tudják kerülni, úgy az új anyagi kultúra-kutatásnak a tárgyak rehabilitációjára törekvő szemlélete, a produkció oldalával egyetemben a kreatív fogyasztókat is a design-folyamat (*design process*) részeként kezelő tárgyéletrajz módszer, illetve a tervezett környezet identitásformáló erejének és a környezetformáló szubjektumoknak interaktív kapcsolatát firtató kutatási stratégiák már sokkal gyümölcsözőbbek lehetnek a jövő design-múzeumának koncipiálásakor.³¹ Különösen igaz ez, ha a jelentéshatások túlbujánzásával párhuzamosan megfontoljuk a jelenléthatások fontosságát is, s ennek megfelelően a mindennapi kultúra anyagosságának értelmezésével együtt annak szenzuális élvezetét is biztosítjuk, vagy legalábbis tematizáljuk azt valamilyen módon.³²

Meggyőződésem azonban, hogy a világban most formálódó, új posztdiszciplináris érdeklődési terület, a fentebbi megfontolásokat is érvényesítő design-kultúra-tudomány (*design culture*) volna a leginkább célravezető a designmúzeum elméleti kereteinek kialakításakor, amennyiben a leendő múzeum képes volna a maguk szigorú sorrendiségben kibomló történeti múltjával és a jelenbeli párhuzamos együttélésük lehetőségeivel egyetemben bemutatni a kézműves, manufakturális és iparművészeti kultúrának, valamint a szépművészetek világának és a modern designnak szövevényes kapcsolatait. A designkultúra (*the culture of design, cultura di progetto* stb.) kifejezés Maurizio Vitta szerint a diszciplínák, jelenségek, ismeretek, analitikus eszközök és filozófiák azon teljességét sugallja, amelyet hasznos tárgyak tervezésekor kell figyelembe venni, amennyiben e tárgyakat egyre összetettebb és egyre nehezebben megragadható gazdasági és társadalmi modellek kontextusában készítik el, terjesztik és használják a mai világban.³³ A designkultúra általános elméletei – mint amilyen Guy Julieré – 1985-ben, Vitta cikkének megjelenése idején még nem születtek meg. Ám azért beszélnek róla „oly gyakran – folytatja Vitta –, mert érzik a szükségét, és mert a tervezőknek ma olyan problémákkal kell szembesülniük a gyakorlatban, amelyek meglehetősen kiterjedt, és a design hagyományos fókuszától távol álló kulturális kérdéseket involválnak [...] nagyon nehéz – ha nem egyenesen félrevezető – volna valaminő designelméletet tételezni anélkül, hogy azt össze ne vetnék a tárgy azon megfelelő tükörkép-elméletével, amelyik a tervezett, létrehozott és terjesztett tárgyak célját abból a szempontból itéli meg, hogy azokat fogyasztják, birtokolják és használják.”³⁴ A designkultúra-tudománynak jelentős munícióval szolgáló anyagikultúra-kutatásokra fogékony történészek szerint a „tárgy” (*object*) vagy a „műtárgy” (*artefact*) fogalmával szemben az „anyagi kultúra” (*material culture*) fogalma nem csupán a tárgyak fizikai tulajdonságait öleli fel, de miriádnyi változó kulturális kontextusukat is, amelyekben va-

lódi társadalmi értelmet nyernek. Az anyagi kultúra tehát nem csupán emberek készítette, használható, majd eldobható, avagy megsemmisíthető tárgyakból és környezetekből áll, hiszen az anyagi kultúra az emberi tapasztalatok – diskurzív és nem diskurzív – összességének olyan integráns része, amelyik alapvetően határozza meg e tapasztalatokat.³⁵ A design teoretikusainak figyelmét Tomás Maldonado – a Bauhaus hagyományait a háború után folytató ulmi Hochschule für Gestaltung egykori rektora – hívta fel elsők között az anyagi kultúra úttörő kutatójára, Fernand Braudelre, akinek *bon mot*-ja mindennél frappánsabban fejezi ki mondandóját: az „anyagi lét tulajdonképpen annyi, mint emberek és dolgok, dolgok és emberek.”³⁶ A designkultúra kutatási területe Guy Julier szerint is mindennapi életünk s az azt elementárisan formáló tervezett környezet anyagi és immateriális összefüggéseinek teljességét foglalja magában, s így korántsem korlátozódik annak materiális dimenziójára. Jóllehet e terület egyfelől képekben, szavakban, formákban és terekben artikulálódik, ám

ugyanakkor diskurzusokkal, cselekvésekkel, meggyőződésekkel, kulturális struktúrákkal és kapcsolatrendszerekkel is törődik.³⁷ Némileg egyszerűbben tehát a designkultúra egyfelől a tervezett környezet anyagi dimenzióit, másfelől az ezekhez kapcsolódó diskurzusokat, narratívákat és mítoszokat öleli fel. Ezt a zseniális Gaston Bachelard köpönyegéből előbújt, a kultúratudományok „térbeli fordulatát” (*spatial turn*) oly látványosan példázó térpoétika is mindennél plasztikusabban mutatja azzal, ahogy a tervezett tér és a belakott tér között feszülő örök ellentmondás áthidalására törekszik, egyrészt a térről szóló költői beszédmódok, másrészt a szociokulturális értelemben vett téralkotás értő elemzésével.³⁸ Csak remélni tudom, hogy a Magyar Design Múzeum a témában érintett szereplőkkel közös felépítése és működtetése során majd figyelembe veszi a designkultúra-tudomány fentebbi megfontolásait. Meggyőződésem, hogy ez érdemi összhangban állna a Cseh Borbála megfogalmazta múzeumkonceptió üdvözlendő magasztos céljaival. □

35 ■ Karen Harvey: Practical Matters. In: uő (ed.): *i. m.* 3. old.

36 ■ Fernand Braudel: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus – XV–XVIII. század, A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen.* Ford. Pődör László. Gutta, Bp., 2004. 23. old.; Maldonado: *i. m.* 15–16. old.

37 ■ „Design culture as an object of study [...] includes both the material and immaterial aspects of everyday life. On one level it is articulated through images, words, forms and spaces. But at another it engages discourses, actions, beliefs, structures and relationships.” Julier: *i. m.* 7. old. Vö. Highmore: *i. m.* 1–11. old.; Maurice Barnwell: *Design, Creativity and Culture. An Orientation to Design.* Black Dog, London, 2011.

38 ■ Vö. Szentpéteri Márton: Térpoétika – Irodalom és design a fizikai és kulturális terek határán. *Helikon*, 2010. 1–2. szám, 5–19. old.